

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ**  
**AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

**MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ**

*Əlyazması hüququnda*

**Vəliyev Şahnur Xəqani oğlu**

**“Qeyri-neft sektorunda davamlı inkişafın təmin edilməsinin dövlət mexanizmi və onun təkmilləşdirilməsi prioritetləri”  
mövzusunda**

**MAGİSTR DİSSERTASIYASI**

**İxtisasın şifri və adı: 060404 İqtisadiyyatın Tənzimlənməsi**

**İxtisaslaşma:**

**İqtisadiyyat**

**Elmi rəhbər:**

i.e.n.,dos. A. Əmiraslanov

**Magistr proqramının rəhbəri:**

i.e.n., İ.M.Mahmudova

**Kafedra müdiri:**

**i.e.d. prof. M.A.Əhmədov**

## MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
Fəsil I. Qeyri-neft sektorunda davamlı inkişaf problemlərinin tədqiqinin konseptual əsasları.....	6
1.1. Qeyri-neft sektorunda davamlı inkişafın təhlilinin və dəyərləndirilməsinin elmi metodoloji əsasları.....	6
1.2. Qeyri-neft sektorunda davamlı inkişaf meyarları və göstəricilər sistemi.....	13
1.3. Qeyri-neft sektorunda davamlı inkişafın dünya təcrübəsi və onlardan Azərbaycanada istifadə imkanları.....	26
Fəsil II. Azərbaycanada qeyri-neft sektorunun inkişafının sistemli təhlili və dəyərləndirilməsi.....	37
2.1. Azərbaycanada Qeyri-neft sektorunun inkişafının mövcud vəziyyətinin SWOT (Gizt) təhlili.....	37
2.2. Azərbaycanada Qeyri-neft sektorunun strukturunun təkmilləşdirilməsi və ixracın artırılması imkanları.....	46
Fəsil III. Qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafının təmin edilməsinin dövlət mexanizmi və onun təkmilləşdirilməsinin prioritetləri.....	61
3.1. Qeyri-neft sektorunun inkişafının təmin edilməsinin normativ-hüquqi və qanunvericilik bazası və onun təkmilləşmə istiqamətləri.....	61
3.2. Strateji yol xəritəsinin istiqamətlərinə uyğun olaraq qeyri-neft sektorunun inkişafının prioritetləri.....	74
NƏTİCƏ.....	83
ƏDƏBİYYAT.....	87

## GİRİŞ

**Mövzunun aktuallığı.** Azərbaycan Respublikası müstəqilliyi əldə etdiyi ilk vaxtlarda iqtisadi tənəzzüllə üzləşsə də, 1995-ci ildən başlayaraq iqtisadi yüksəlişə nail olunmuşdur. Aparılan tədqiqat işləri göstərir ki, bu qazanılan iqtisadi artımın başlıca səbəbi neft bölməsinə cəlb edilən investisiyaların və bu sektorla bağlı tikinti işlərini çoxalmasının payına düşür. Məhz bu üzdən də qeyri-neft və neft sektorunda istehsalın artım tempi üzrə olan informasiyalar hər iki sektorda iqtisadi artımın bərabər sürətli olmadığını, qeyri-neft sektorunda iqtisadi yüksəliş təpminin daha aşağı olduğu göstərilməkdədir.

Qeyri-neft sektorunun özəlliyi ondan ibarətdir ki, bu sektorda istehsalın faktiki artım sürəti neft sektoru üzrə müqayisədə xarici tələbin tərəddüdlərindən əhəmiyyətli dərəcədə asılı deyildir. Sözü gedən sektorda real istehsalın yüksəliş dinamikası əsas etibararı ilə cəlb edilmiş investisiyalardan, daxili tələbin dəyişməsindən, ölkədə görülən institutsional və struktur dəyişikliklərdən daha çox asılıdır.

Aparılan araşdırmalara görə, Azərbaycan iqtisadiyyatında neft bölməsindən fərqli olaraq qeyri-neft sektorunda istehsalın real artımı zəif inkişaf etməkdədir. Bu xüsusilə neft sektoru ilə müqayisədə həmin sektora daha az xarici investisiyaların cəlb olunması və bu sektorun məhsullarına qarşı xarici tələbin zəif olması ilə əlaqədardır.

Azərbaycanın davamlı inkişafı məsələsinin təmin olunması prosesində, şübhəsiz ki, ölkədə formalaşdırılan siyasi sabilliklə bərabər, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrə bölünməsi və genişlənməsi siyasətinin prioritet yönlərindən olan regionların sosial-iqtisadi inkişafı proqramlarının da özünəməxsus - müstəsna əhəmiyyəti vardır.

Bildiyimiz kimi, ölkə prezidenti regionların inkişafı prosesinin ikinci ilinin yekunlarına aid konfransda və digər müşavirələrdə kənd təsərrüfatının məhsulları ilə özünü təminat dərəcəsinin yüksəldilməsi, mövcud ərazilərdən əlavə əkin sahələrinin dövriyyəyə cəlb olunması və məhsuldarlığın yüksəldilməsi, pambıqçılığın, çayçılığın, tütünçülüyn, üzümçülüyn və başqa ənənəvi hesab

edilən sahələrin inkişafı yolunda bir sıra mühüm vəzifələr qarşıya qoyub. Bu vəzifələr milli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi strategiyasının davamının gəlməsi, o cümlədən iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyəti imkanlarının artırılması, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, mövcud biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, yerli sahibkar qrupları tərəfindən iri həcmli sərmayə qoyulması, ixracat potensialının gücləndirilməsi və idxaldan asılılığın azaldılması, ərzaq təhlükəsizliyinin tam təmin olunması, sosial infrastruktur layihələrinin davam etdirilməsi, yeni iş yerlərinin təşkili ilə əlaqədar sair tədbirlərin aparılması və digər məsələləri əhatə edir.

**Tədqiqatın obyektini.** Tədqiqatın obyektini qeyri-neft sektoru təşkil edir.

**Tədqiqatın predmeti.** Tədqiqatın predmetini Azərbaycanın qeyri-neft sektorunda davamlı inkişaf mexanizminin təmin olunması prosesinin dövlət mexanizmi və təkmilləşdirilməsi yolları təşkil edir.

**Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri.** Tədqiqat işinin məqsədi qeyri-neft sektorunda davamlı inkişaf mühitinin yaradılmasında dövlət mexanizminin xüsusi rolunu və dövlətin iqtisadi inkişafına kömək edəcək yolların təyin edilməsidir. Tədqiqat işinin vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Qeyri-neft sektorunda davamlı inkişafın təhlilinin və dəyərləndirilməsinin elmi metodoloji əsaslarının təyin edilməsi;
- Qeyri-neft sektorunda davamlı inkişaf meyarları və göstəricilər sisteminin analizi;
- Qeyri-neft sektorunda dayanıqlı və davamlı inkişafın konsepsiyasının dünya təcrübəsi və onlardan Azərbaycanda istifadə olunması imkanlarının səciyyələndirilməsi;
- Azərbaycanda Qeyri-neft sektorunun inkişafının mövcud vəziyyətinin SWOT (Gizt) təhlili;
- Azərbaycanda Qeyri-neft sektorunun strukturunun təkmilləşdirilməsi və ixracın artırılması imkanlarının aşkara çıxarılması;
- Qeyri-neft sektorunun inkişafının təmin edilməsinin normativ-hüquqi, qanunvericilik bazası və onun təkmilləşmə istiqamətlərinin təyin edilməsi;

- Strateji yol xəritəsinin mövcud istiqamətlərinə uyğun şəkildə qeyri-neft sektorunun inkişafının prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi.

**Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasları** dünya və Azərbaycan iqtisadçı-alimlərinin ümumilikdə qeyri-neft sektorunun istiqamətlərinin və səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsi haqqında nəzəri müddəaları, qeyri-neft sektoru sahəsində elmi-tədqiqat əsərləri, habelə dissertasiya işinin mövzusu ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikasının digər normativ-hüquqi aktları və qanunları təşkil edir.

**Tədqiqatın informasiya bazası olaraq** ixtisaslaşmış qurumların hesabatlarından, internet resurslarından və qeyri-neft sektoru sahəsində olan dərslik və elmi-məqalələrdən istifadə olunmuşdur.

**Tədqiqatın elmi yeniliyi** qeyri-neft sektorunda davamlı inkişafın təmin edilməsinin dövlət mexanizmi və təkmilləşdirilməsi yollarını şərtləndirən amillərin təhlili və müasir dövrdə onun qiymətləndirmə mexanizmlərinin formalaşdırılması zəruriliyinin əsaslandırılması ilə şərtlənir.

**Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti.** qeyri-neft sektorunda davamlı inkişafın təmin edilməsinin dövlət mexanizmi sahəsində gələcək iqtisadçılar üçün müəyyən məsləhətlərin tədqiqat işində əks etdirilməsi və bu istiqamət üzrə təkliflərin verilməsi tədqiqatın praktik əhəmiyyətini daşıyır.

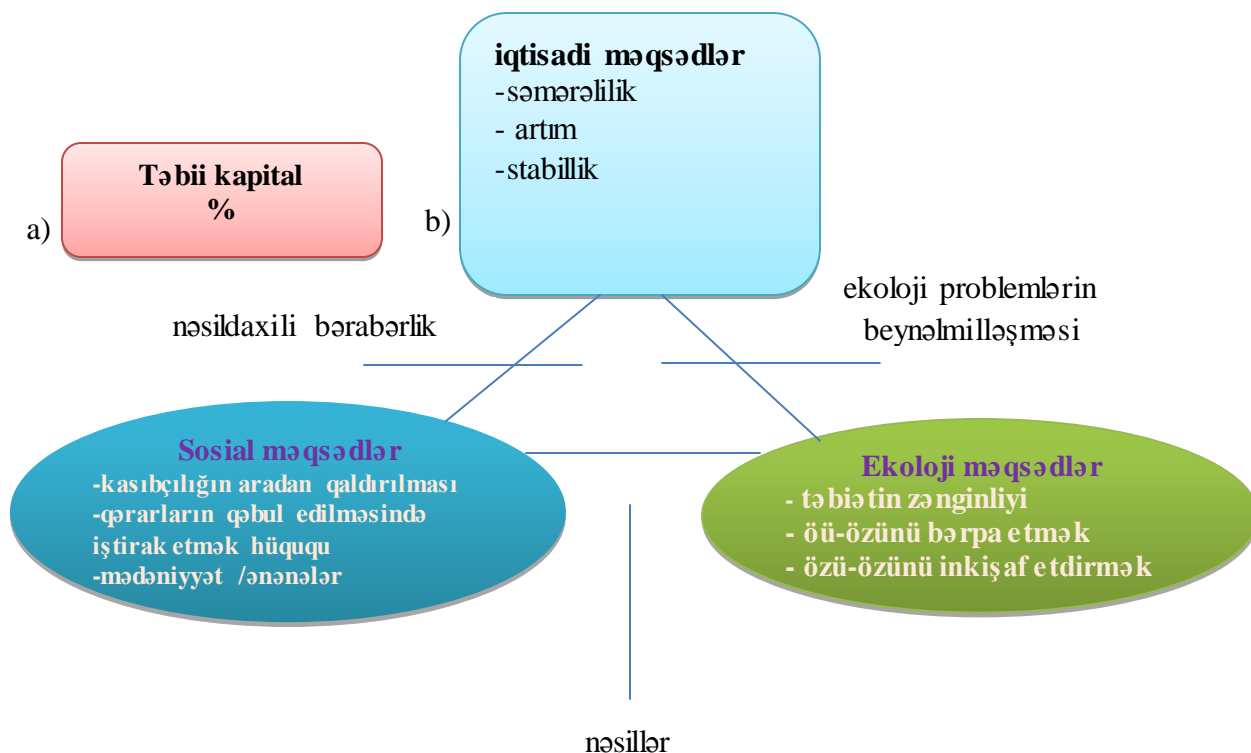
**İşin strukturu.** Tədqiqat işi “Qeyri-neft sektorunda davamlı inkişafın təmin olunmasının dövlət mexanizmi və təkmilləşdirilməsi prioritetləri” mövzusunda həsr edilmişdir. O, giriş hissədən, üç fəsildən, I fəsil 3 bölmədən, digər iki fəsil isə 2 bölmədən, nəticə və istifadə olunan ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

## **Fəsil I. Qeyri-neft sektorunda davamlı inkişaf problemlərinin tədqiqinin konseptual əsasları**

### **1.1. Qeyri-neft sektorunda davamlı inkişafın təhlilinin və dəyərləndirilməsinin elmi metodoloji əsasları**

Davamlı inkişaf nədir? Ədəbiyyatda bir çox təriflər olsa da, onun məzmunu haqqında biranamlı, hamı tərəfindən qəbul olunmuş fikir yoxdur. Adətən davamlı inkişaf deyərkən, indiki zamanın tələblərini ödəyə biləcək inkişaf nəzərdə tutulur, habelə, o, gələcək nəsillərin ehtiyaclarını ödəmək imkanını heç də təhlükə altında qoymur. Davamlı inkişafa iki əsas anlayış daxildir; tələbatlar və məhdudiyətlər. Demək olar ki, bütün tədqiqatlar, davamlı inkişafın məzmununda indiki və gələcək nəsillərin mənafə və maraqlarının göz önünə alınmasını tələb edirlər; hesab edilir ki, Rioda verilmiş tərif birmənalı və konkret deyil. Hal-hazırda alimlər davamlı inkişaf ifadəsinin güzgün tərifini axtarır, onun meyarları və göstəricilərini müəyyən etməyə çalışırlar. Məs., müasir dövrdəki əhali artımı prosesinə, biosferdə tarazlıq həddinin göstəricisinə birmənalı yanaşma yoxdur.

Qeyri-neft sektorunda davamlı inkişafın daha dolğun təhlili üçün güclü və zəif davamlılıq anlayışlarından istifadə edilir. Əgər iqtisadi artım ehtiyatların azalmasına gətirirsə, onda gələcək nəsillərə müəyyən bir kompensasiya (əvəzlənmə) verilməlidir, yəni ki, təbii ehtiyatlar kapitalin başqa formaları ilə əvəz edilməli; əsas kapitalın həcmi isə (yəni insani və təbii, istehsal) taraz qalmalıdır. Əsas kapitalın qorunmalması qaydaları arasında kapitalların əvəz edilməsi də göz önündə tutulur.



Mənbə: Sxem müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

Əgər təbii kapitalın tükənməsi insan tərəfindən yaradılmış kapitala renta gəlirlərinin əlavə edilməsi zəminində onu artırıb əvəzlənsə (Harviti qaydaları), bu, zəif davamlılıq variantının təzahürüdür. Güclü davamlılığın tərəfdarları hesab edirlər ki, biz, təbii kapitalı ya tam, ya da heç olmazsa, onun cəmiyyətin və bütün ekosistemin inkişafı üçün vacib olan aparıcı komponentlərini qoruyub saxlamalıyıq.

Beləliklə, qeyri-neft sektorunda davamlı inkişaf o zaman mümkündür ki, təbii kapital tükəndikcə müxtəlif mənbələrdən, yaxud süni şəkildə yaradılmış kapital ilə əvəz olunsun, ona heç də toxunmaq lazım deyil. Başqa sözlə, insan nəsli təbii kapitalın üzərinə gələn faizlər hesabına yaşamaq, gələcək nəsillər qarşısında borclu qalmamalıdır (bax rəsmdə 1 a sxemə). Davamlı inkişaf konsepsiyası üç əsas məqsədin sistemə birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir: iqtisadi, sosial və ekoloji. Bu elementlərin qarşılıqlı fəaliyyəti davamlı inkişafının vəzifələrini müəyyən edir (bax

1 b sxemə).

Qeyri-neft sektorunda davamlı inkişaf bir çox insan tərəfindən tələffüz edilməsinə baxmayaraq, mənası çox da yaxşı məlum olmayan bir anlayışdır. Hətta, müxtəlif qrup və təşkilatlar tərəfindən öz məqsədləri istiqamətində müəyyən edib şərhinə də çalışılan bir anlayışdır. İlk dəfə 1987-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Brundtland Hesabatı kimi də tanınan, Ətraf Mühit və İnkişaf Komissiyasının hesabatında bəhs edilən anlayışın dar tərif iqtisadi həyatla mühitin uyğun inteqrasiyası kimi verilir. [33, s. 45] Brundtland hesabatında, davamlı inkişaf "müasir dövrün ehtiyaclarının, gələcək nəsillərin ehtiyaclarını ödəmək imkanlarından fədakarlıq olmadan ödənməsi prosesi" kimi tanınır. Bu tərifdə diqqəti çəkən üç mühüm faktor var: Bunlardan birincisi, inkişaf anlayışı içərisində ehtiyacların yalnız iqtisadi ehtiyaclarla məhdudlaşdırılmayıb daha geniş müzakirə olunmasıdır. İkincisi, nəsillər arasındakı bərabərliyin müşahidə olunması, başqa sözlə, davamlı inkişaf torpaq, təmiz hava, məhsuldar meşələr, bitki, balıq və mal-qara heyvan növləri kimi müəyyən ekoloji kapital ehtiyatlarının gələcək nəsillərə ötürülməsi mənasına da gəlir. Hər nə qədər tərifdə açıq danışılmasa da, ümumən hesabatdan alınan üçüncü məsələ həm ölkələr arasında, həm də ölkələr daxilində nəsildaxili bərabərliklərin də müşahidə edilməsidir.

Digər tərəfdən, ənənəvi iqtisadiyyat inkişaf anlayışını yalnız adambaşına real istehsal və istehlakın aşağı və sabit inflyasiya şəraitində maliyyə sabitliyi ilə birlikdə böyüməsi kimi təsvir edərkən, davamlı inkişaf sözügedən bu iqtisadi artımın kəmiyyət istiqamətilə yanaşı, yüksək keyfiyyətli cəhətinə diqqəti çəkir. Beləliklə, davamlı inkişafın ənənəvi iqtisadi yanaşma içərisində dərin bir çat əmələ gətirdiyini deyə bilərik. Bu mənada anlayış insanın rifahına həm iqtisadi, həm sosial, həm də ekoloji olmaq üzrə üç aspektdən yanaşır.

Qlobal rəqabət aləmində inkişaf etmək üzrə olan qeyri- neft sənayesi ənənəvi sahələrlə bərabər olaraq, yeni çeşid məhsullar istehsalı üzərində qurulmuş ən müasir növ bölmələrin yaranması ilə də xarakterizə edilməlidir.

AR-nın sənayesinin və iqtisadiyyatının rəqabətə davamlı inkişafı birinci növbədə iqtisadi yüksəlişin təzə keyfiyyətini təmin edə bilən bilik iqtisadiyyatına



keçid etməyi tələb edir. Onun əsas xarakteristikası isə yüksək texnologiyaya malik sahələrin dinamik şəkildə inkişafı, işləmələrə və tədqiqatlara investisiya yatırımının effektiv artımı, xidmət və məhsulların biliktutumluluğunun, firmaların innovasiya fəallığının artırılması və iqtisadiyyatda innovasiya mənfəətinin yüksəldilməsinə nail olunmasıdır.

Hazırki ehtiyatlardan ən yüksək səviyyədə istifadə etməklə, onların qeyri-neft sənayesinin ehtiyaclarının ödənilməsinə yönləndirilməsi istiqamətliyi təmin edilməlidir. Bu amili həyata keçirilməkdən ötrü elmi-texniki tərəqqinin ən yeni uğurları əsasında istehsalın intensiv inkişaf etdirilməsi, o cümlədən hərtərəfli formalaşdırılmış müasir sənaye bölmələrinin təşəkkülü proseduru icra edilməlidir.

Qeyri-neft sənayesinin strukturunda görülən keyfiyyət dəyişiklikləri iqtisadi siyasətin vacib tərkib hissəsinə dönüşməlidir. Sabit iqtisadi yüksəlişin başlıca mənbəyi olaraq yeni texnoloji bazarın müasirləşdirilməsi öhdəliyi təmin olunmalıdır.

AR-da qeyri-neft sənayesinin İnkişaf Proqramının icra olunmasında dövlət dəstəyi prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi labüddür. Bu prinsiplərə aşağıdakılar aid edilir:

- ✓ Dövlət-özəl sektor arasında faydalı qarşılıqlı münasibətin yaradılması;
- ✓ Proqramın maliyyələşmə mənbəyinin müəyyənləşdirilməsi;
- ✓ Təkmil infrastruktur şəbəkəsinin qurulması;
- ✓ Qeyri-neft sənaye bölmələri, müəssisələri ilə elmi təşkilatlar, ali təhsil müəssisələri arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulması;
- ✓ Qeyri-neft sənaye bölmələrində innovasiya fəaliyyətinin böyük miqyaslı fəaliyyətinə köməkliyin edilməsi;
- ✓ Rəqabət şəraitinin sağlamlaşdırılması. [15, s. 108]

AR-da qeyri-neft sənaye bölmələrinin 2014-2020-ci illər üzrə prioritet inkişaf yönələrinin müəyyənləşdirilməsində başlıca məqsəd respublikada bilik tutumlu və rəqabətə davamlı, yüksək texnologiyalı və ixrac yönlü, dünya standartlarına uyğun sənaye məhsullarının istehsalı, dövlət dəstəyi tədbirlərinin genişləndirilməsi, investisiya resurslarının və qaynaqlarının müəyyənləşdirilməsi və artırılması,

sənaye kompleksində dövlət tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi, əmək resurslarının və təbii sərvətlərin səfərbər olunması tədbirlərini reallaşdırmaqla bu sektorun davamlı və dayanıqlı inkişafına nail olmaqdır. [15, s. 90]

Sənaye siyasətinin əhəmiyyətli hissəsi olan Xüsusi İqtisadi Zonaların (XİZ) qurulması məqsədilə vacib olan bütün tədbirlərin icra edilməsi nəzərdə tutulur. Standartlaşdırma siyasəti çərçivəsində sənaye bölmələrində fəaliyyətdə olan müəssisələrdə beynəlxalq standartların tətbiqi imkanlarının təmin edilməsinə xüsusi diqqət verilir. Ölkənin ayrı-ayrı ərazilərində XİZ-ların yaradılması ilə əlaqədar olaraq ilk pillədə Heydər Əliyev adını daşıyan Beynəlxalq Hava Limanı ərazisində formalaşdırılacaq sözü gedən zona növbəti mərhələlərdə regionlar istiqamətində genişlənəcəkdir.

Ölkədə müasir və yeni qeyri-sənaye müəssisələrinin təşkil edilməsinə qayğı artırılmaqdadır və bu prosedurun sürətləndirilməsi başlıca prioritetlərdəndir.

Yalnız son vaxtlarda Sumqayıtda dəqiq mexanika, Gəncə alüminium zavodu, texniki qazlar zavodları, Naxçıvan və Qaradağda sement zavodları, möhkəm məişət tullantılarının yandırılması və çeşidlənməsi zavodları da daxil edilməklə 60-dan artıq sənaye müəssisəsi istifadə üçün sərəncama verilmiş, 100-dən çox sənaye müəssisəsinin inşası işə davam etdirilməkdədir.

Bütün bunlardan sonra deyə bilərik ki, Azərbaycan yüksək və innovativ texnologiyalar əsasında rəqabətə davamlı sənaye istehsalına hazırlaşır. [15, s. 91]

Qeyri-neft sektorunda davamlı inkişaf səyləri hər nə qədər inkişaf etməkdə olan və inkişaf etmiş bütün ölkələri əhatə etsə də, son on il ərzində fəaliyyətlərə nəzər saldıqda, aparılan plan, proqram, layihə və vəzifələrin tamamilə inkişaf etmiş ölkələrin başçılığı ilə hazırlandığını söyləmək heç də səhv olmaz. Başda, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı olmaqla, OECD, Dünya Bankı, ÜTT, UNEP, UNCSD, UNCTAD, World Wide Fund for Nature, World Resources Institute və World Business Council on Sustainable Development kimi təşkilatlar məsələ ilə bağlı fəaliyyətlərin əsas qurucusudurlar. Hər nə qədər ozon təbəqəsinin sürətlə yeyilməsinə tədbir almağa çalışan Montreal Protokolu 168 ölkənin iştirakı ilə 1987-ci ildə imzalanırsa və 1989-cu ildə qüvvəyə minsə də, bu gün aparılan və

gələcəyə yönəlmiş layihələrin bir çoxunun əsasları 1992-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ətraf Mühit və İnkişaf Konfransı (UNCED) çərçivəsində qoyulmuşdur. Dünyanı daha dayanıqlı inkişaf hədəfinə aparmaq üçün 1989-cü ildə başlayan UNCED iclasları, Gündəm-21 (Agenda 21) adlandırılan beynəlxalq bir konsensus ilə nəticələnmişdir. Bu mənada Gündəm 21, 1989-cü ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) Baş Məclisində qəbul edilən 44/228 qətnaməni ən geniş şəkildə əhatə edən proqram olma xüsusiyyətini daşıyır, özündən sonra gələn bir çox sənəd və razılaşmaya da rəy verir. Rio Bəyannaməsi olaraq da adlandırılan Gündəm 21, I. Sosial və iqtisadi ölçülər; II. İnkişaf üçün resursların qorunması və idarə edilməsi; III. Məsələ ilə bağlı başlıca qrupların rollarının gücləndirilməsi; IV. Əməliyyatların necə keçiriləcəyi və resursların məsələyə necə mobilə ediləcəyi şəklində olmaq üzrə başlıca dörd hissədən ibarətdir və BMT-nin Davamlı İnkişaf Komissiyasına (CSD) da UNCED qərarlarının həyata keçirilməsini izləmək tapşırılmışdır.

Kioto hədəflərində müvəffəqiyyət qazanıldığı təqdirdə, OECD ölkələrinin real gəlirlərində 0.2% ilə 0.8% arasında dəyişən bir azalmanın olacağı təxmin edilir (OECD, 1999: 43. Bu xərclərin necə qarşılanacağı barədə alınan iqtisadi tədbirlər üçüncü fəsilə daha ətraflı müzakirə olunacaqdır). [35, s. 57]

1998-ci ildə keçirilən Buenos-ayres iclası İEOÖ-in davamlı inkişaf üçün beynəlxalq əməkdaşlığa necə qatılacaqları üzərində cəmləşmiş və bu məsələdə edəcəklər beş əsas başlıqda toplanmışdır:

1. *İnkişaf etməkdə olan ölkələrin ticarət, investisiya, inkişaf və ətraf mühit siyasətləri arasındakı uyğunluğun gücləndirilməsi*: Bu qərarla bağlı olaraq, 1993-cü il prinsipləri və 1999-cü il Heyq konfransı qaydaları qüvvədədir. Xüsusilə Heyq konfransında inkişaf etməkdə olan ölkələrdəki xarici kapital investisiyalarının sənaye hesabları müzakirə edilərək, bu investisiyaların ekoloji performansının izlənilməsi qərara alınmışdır.

2. *Davamlı inkişaf üçün milli strategiyaların müəyyənləşdirilməsi və hazırlanması*: İnkişaf etməkdə olan ölkələrin milli strategiyalarının müəyyənləşdirilməsi bu ölkələrdə sabitlik ilə bağlı aktların və şəffaflığın

çatışmazlığından dolayı olduqca çətin bir mərhələ hesab edilir. 1992-ci il Rio konfransında danışılan inkişaf etməkdə olan ölkə strategiyalarının çoxu əsasən xarici mütəxəssislərə və fondlara faydalı olduğu üçün məsələ ilə bağlı irəliləyişlər bu resursların mövcudluğu ilə məhdudlaşır.

3. *İqlim dəyişiklikləri və bio-müxtəliflik kimi global ətraf mühit məsələlərinə diqqət çəkilməsi*: Xüsusilə enerji istehlakının nəticəsi kimi ortaya çıxan havanın çirklənməsi bu ölkələrin ən mühüm problemləri arasında yer tutur. Ancaq məsələ ilə bağlı sağlam ölçülərə çata bilmədiyindən hədəflərin müəyyənləşdirilməsində də problemlər mövcuddur.

4. *Daha təmiz texnologiyaların sürətlə yayılmasının təmin edilməsi*: Davamlı inkişafın təminatı istiqamətində ekoloji və iqtisadi hədəflərin inteqrasiyası üçün təklif olunan ən effektiv yollardan biri kimi təmiz texnologiyaların genişləndirilməsi təklif edilir. Lakin inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu tərz istehsalın genişlənməsini əngəlləyən insan gücü, təşkilati, texniki, inzibati və maliyyə bir çox məhdudiyyət mövcuddur. Bu məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması istiqamətində də, məsələn, Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinin Avropa Birliyinin dəstəyilə inkişaf etdirdikləri Milli Ətraf Mühit Fəaliyyət Proqramları kimi müxtəlif layihələr inkişaf etdirilməyə çalışılır.

5. *İEOÖ-in davamlı inkişaf hədəflərinə çata bilməsinin ölçülməsi və izlənməsi*: Bu qərarla bağlı olaraq, məsələn, 2015-ci ilə qədər nəzərdə tutulan bir müddət içərisində OECD/DAC İnkişaf Tərəfdaşlığı Strategiyası qüvvəyə minmişdir. Bu strateji proqram çərçivəsində, İEOÖ-lər üçün iqtisadi, ekoloji, sosial və üç əsas məsələdə hədəflər təyin edilmiş və bunların izlənməsi üçün hansı göstəricilərin ön plana çıxarılacağı müəyyənləşmişdir. Məsələn, ekoloji davamlılıq məsələsində, əhalinin təmiz su əldə edə bilmə imkanları, təmiz sudan istifadə sıxlığı, enerji istifadəsi və səmərəsi, karbondioksit emissiya ilə bağlı göstəricilər ölçülmək və izləmək kimi müəyyənləşdirən meyarlardan bəziləridir.

Yuxarıda sadalanan müxtəlif Çoxtərəfli Ətraf Mühit Müqavilələri (Multilateral Environmental agreements- MEAS) və protokollardan başqa davamlı inkişaf ilə bağlı əsas vasitələri ümumi olaraq üç nöqtədə toplaya bilərik:

1. Milli qanunlar;
2. Könüllü görülən tədbirlər;
3. İqtisadi tədbirlər. (qloballaşan dünya)

Qeyri-neft sektorunda davamlı və dayanıqlı inkişaf hədəflərinə çatmaq üçün lazımi siyasətlərin müəyyən olunmasından əvvəl davamlı inkişaf konsepsiyasının açıq bir şəkildə tanınması lazımdır. Demək olar ki, hər kəs davamlı inkişaf hədəflərini dəstəkləyərkən, anlayışın şərh olunması adamdan adama, mədəniyyətdən mədəniyyətə və ölkədən ölkəyə görə dəyişir. Məsələn, bir cəmiyyət mədəniyyəti bitki və heyvan həyatını yalnız bir varlıq olaraq deyil də həyatın ayrılmaz bir hissəsi kimi görürsə, bu cəmiyyətdə inkişaf etdiriləcək olan strategiyalar təbii sərvətlərin qorunmasına qarşı son dərəcə həssas olmaq məcburiyyətində qalacaqdır.

## **1.2. Qeyri-neft sektorunda davamlı inkişaf meyarları və göstəricilər sistemi**

Qeyri neft-sektorunda davamlı inkişafın meyarlarının və göstəricilərinin seçilməsi problemi dünyada çox müzakirə olunur. Bu məsələlərlə BMT-nin Davamlı İnkişaf üzrə Siyasi Koordinasiya Departamenti məşğul olur. Problemə müxtəlif beynəlxalq konfrans və seminarlarda baxılır. Davamlı inkişaf göstəricilərinin işlənilməsi hazırlanması mürəkkəb elmi problemdir. Davamlı inkişafı xarakterizə etmək üçün müxtəlif iyerarxik səviyyələrdə baxılan bir sıra göstəricilərdən istifadə olunur:

- Qlobal
- Milli
- Regional
- Lokal
- Sənaye [21, s. 62]

Milli göstəricilər əsasında formalaşan qlobal göstəricilər əsas hesab olunurlar. Ekoloji-iqtisadi inkişaf göstəricilərinin hazırlanmasında xarici və yerli metodoloji təcrübənin ümumiləşdirilməsi aşağıdakı tendensiyaları müəyyən edir:

❖ davamlı inkişafın qiymətləndirilməsində istifadə olunan göstəricilərin sayı onların təsnifləşdirilməsini vacib edir, ekoloji-iqtisadi göstəricilərə “cəmiyyət-təbiət” sistemindəki münasibətləri xarakterizə edən göstəricilərin bütün məcmusunu aid etmək təklif edilir

❖ davamlı inkişafın göstəricilərinin bütün mərhələlərində aparıcı faktor müəyyən edilir.

❖ inteqral göstəricilər ÜDM ekoloji faktorunun nəzərə alınması ilə korrekte edilən regional “ekoməhsul” və inkişaf inkişafının potensialının indeksi daxil edilir.

Davamlı inkişaf konsepsiyasının gündəmə gəldiyi ilk günlərdən bu yana, davamlı inkişaf üzrə irəliləyişin necə ən yaxşı şəkildə ölçüldüyü, yeridəcəyi və istifadə ediləcəyi ilə bağlı mübahisələr davam edir. Bu mübahisələrin mərkəzində ÜDM anlayışı yer alır. Ümumi Daxili Məhsulun iqtisadi zənginlik üçün bir göstərici kimi istifadə edilməsi müxtəlif sosial və ekoloji problemlərin ölçülməsinə yol açdığı ifadə edilir. Bu səbəblə, ÜDM-ə alternativ və ya tamamlayıcı xarakterdə Davamlı İqtisadi Rifah İndeksi və ya Ekoloji Ayaq İzi kimi müxtəlif indekslər inkişaf etdirmişdir. Lakin metodoloji problemlərdən dolayı, bu indekslərin əvəzinə, bəzi ölkələr davamlı inkişafın seçilmiş sosial, ekoloji və iqtisadi, tərəflərini təsvir edən davamlı inkişaf göstəricilər sistemi inkişaf etdirməyə və mənimsəməyə başlamışdır. Bir çox tədqiqatda davamlı inkişaf göstəriciləri sistemi Avropada və dünyanın digər hissələrində davamlı inkişafa yönəlmiş irəliləyişin izlənməsinin standart yolu kimi mənimsəniləndiyi görünür. Həmçinin bu göstəricilər yaradılan indekslərin əsasını təşkil edir.

Davamlı inkişaf göstəricilərinin müəyyənləşdirilməsində əsasən BMT, OECD (İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı), Dünya Bankı (WB) və Avropa Birliyi (Aİ) kimi müxtəlif beynəlxalq təşkilatların müxtəlif göstəricilərindən istifadə edilir. Ətraf mühit və İnkişaf Konfransında qəbul edilən Gündəm 21-də yer tutan davamlı inkişaf göstəricilərini müəyyən etmə və inkişafetdirmə səylərini izləmək məqsədilə 1993-ci ildə BMT-nin Davamlı İnkişaf Komissiyası (UNCSD) yaradılmışdır.

Ölkələrin davamlı inkişaf göstəricilərini inkişaf etdirmələrinə yardımçı olmaq və bu göstəricilərini istifadə etmə və inkişaf etdirmə səylərini izləmək məqsədilə 1993-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Davamlı İnkişaf Komissiyası (UNCSD) adı verilən yeni bir qurum yaradılmışdır.

Yuxarıda da qeyd etdiyim kimi, müxtəlif ölkələrdə və beynəlxalq təşkilatlar-da sübut etmə işləri aparılır. Ancaq adətən göstərici işlərində Birləşmiş Millətlər və OECD kimi beynəlxalq təşkilatların inkişaf etdirdikləri göstərici çərçivələri əsas götürülür. Bu səbəblə bu təşkilatların inkişaf etdirdikləri çərçivələrin yanaşı, AB üzvü ölkələrinin inkişaf siyasətlərini əsaslandıqları qeyri – neft bölməsində AB Davamlı İnkişaf Strategiyasında əks olunan göstəricilərin quruluşuna nəzər salmaq məqsədə uyğundur.

Komissiya Gündəlik 21-də yer tutan sosial, iqtisadi, ekoloji və təşkilati məsələlərə görə, Hərəkətverici Qüvvə (Driving Force-D), Vəziyyət (State-S), Cavab (Response), DSR çərçivəsinə əsaslanan 134 göstəricidən ibarət olan davamlı inkişaf göstəriciləri sistemi inkişaf etdirilmişdir. Hərəkətverici Qüvvə (D) göstəriciləri davamlı inkişaf üzərində təsiri olan insanı fəaliyyətlərini, proseslərini və meyllərini, Vəziyyət (S) göstəriciləri davamlı inkişafı n mövcud vəziyyətini, Cavab (R) göstəriciləri isə aparılan siyasətlər və davamlı inkişaf vəziyyətində baş verən dəyişikliklərə verilən reaksiyaları göstərir. [49, s. 45]

Birləşmiş Millətlər Davamlı İnkişaf Komissiyası, bu göstəriciləri və bunlara dair metodologiyaları əhatə edən Mavi Kitab (Blue Book) adı verilən yayımı hazırlayaraq, 1996-cı ildə ölkələrdən bu göstəriciləri test etmələrini istəmişdir (BMT, 1996). Sınaq mərhələsinin sonunda Birləşmiş Millətlər Davamlı İnkişaf Komissiyası davamlı inkişaf göstəriciləri sisteminin yeni ciddi yoxla edilərək göstərici sayı 134-dən 58-ə endirib göstəricilərin qruplaşdırmağı yenidən qurulmuş və 2001-ci ildə ikinci versiyası hazırlanmışdır. Bununla da daha kiçik amma siyasət hazırlamağa daha uyğun bir davamlı inkişaf göstəriciləri sistemi ortaya çıxmışdır (BMT, 2001). Sınaq proqramının digər bir nəticə isə Hərəkətverici güc-vəziyyət-cavab bazasının yerini davamlı inkişaf mövzu və alt-mövzularına yönəldən bir başqa çərçivənin alması olmuşdur. [44]

**Cədvəl 1.1.2.**

UNCSD tərəfindən inkişaf etdirilən davamlılıq üçün sosial göstəricilər (Mənbə: UN, 1996a)

<b>İQTİSADİ GÖSTƏRİCİLƏR</b>		
<b>Mövzu</b>	<b>Alt mövzu</b>	<b>Göstərici</b>
<b>İQTİSADİ QURULUŞ</b>	İqtisadi performans	Adam başına ÜDM
		ÜDM-da investisiyaların nisbəti
	Ticarət	Mal və xidmətlərdə ödənişlərin tarazlığı
	Maliyyə vəziyyəti	Borcların ÜDM-ə nisbəti
		ÜDM-in faizi kimi alınan xarici yardımlar
	<b>İSTEHLAK VƏ İSTEHSAL MODELƏRİ</b>	Material istehlakı
Enerjidən istifadə		Adam başına illik enerji istehlakı
		Yenilənən enerji qaynaqlarından istifadə nisbəti
		Enerjidən istifadə sıxlığı
Tullantıların istehsalı və idarə olunması		Sənaye və bələdiyyələrin qatı tullantıların istehsalı
		Təhlükəli tullantıların istehsalı
		Radioaktiv tullantıların idarə olunması
		Tullantıların geri qaytarılması və yenidən istifadəsi



Cədvəllərdəki bu göstəriciləri araşdırılarkən, davamlı cəmiyyətin prinsipləri aydınlaşır. Bu prinsiplər; həyata hörmət etmək, insanın həyat keyfiyyətini artırmaq, yer üzündəki həyatın müxtəlifliyini qorumaq, yenilənməyən resursların istehlakını minimuma endirmək, yer üzünün daşıma həcmi aşmamaq, vərdişləri dəyişdirmək, hər kəs öz yerinə sahib çıxmasına imkan tanımaq, inkişaf və ətraf mühiti bütöv siyasətlər çərçivəsində ələ almaq kimi yekunlaşdırır.

*İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD)*

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD) tərəfindən üzv ölkələrdə davamlı inkişaf ilə bağlı prosesləri izləmək üçün çoxsaylı ekoloji və sosial, iqtisadi, göstərici inkişaf etdirmişdir. OECD, 1980-ci illərdə ekoloji göstəricilərin əsas mərkəzini və təzyiq (Pressure-P) –vəziyyət (State-S) -cavab (Response) (PSR) adı verilən konseptual çərçivə inkişaf etdirmişdir.

2001-ci ildə, OECD davamlı inkişaf göstəriciləri üçün tematik bir çərçivə yaradılaraq davamlı inkişaf göstərici sistemi təklifi inkişaf etdirmişdir. (OECD, 2001d). OECD davamlı inkişaf göstəriciləri sistemi aktivləri davam etdirmək və indiki ehtiyacları təmin etmək şəklində iki qrup altında 15 mövzu getməyi hədəfləyən 20 ədəd göstəricini əhatə edir. OECD davamlı inkişaf göstəriciləri sistemi göstərilmişdir. [35, s. 37]

Cədvəl 1.1.3

OECD Davamlı İnkişaf Göstəriciləri Sistemi

Mövzu	Göstəricilər
<b>Mənbə göstəriciləri: Aktivləri davam etdirmək</b>	
İqtisadi Dəyərlər İstehsal edilmiş Dəyərlər Ar-Ge Dəyərləri Maliyyə Dəyərləri	Xalis sərmayə stoku həcmi Çox faktorlu məhsuldarlığın artım sürəti Xalis xarici aktivlər Cari əməliyyatların tarazlığı
Bəşəri Sərmayə Bəşəri Sərmayə stoku Bəşəri Sərmayə yatırımı Bəşəri Sərmayədəki azalma	Üst orta və ali təhsil görmüş əhəlinin nisbəti Təhsil xərcləri İşsizlik nisbəti
Ekoloji Dəyərlər Havanın Keyfiyyəti Su Resursları Enerji Resursları Bioloji Müxtəliflik	İstixana qazı emissiyaları indeksi CO2 emissiyaları NOx emissiyaları SOx emissiyaları Sudan istifadə sıxlığı (çəkilənlər / yeyilə bilən resurslar) Enerji istehlakı Mühafizə olunan sahələrin ümumi ölkə sahəyə nisbəti
<b>Nəticə göstəriciləri: İndiki ehtiyacları təmin etmək</b>	
İstehlak	Ev təsərrüfatları xalqı son istehlak xərcləri
Gəlir bölgüsü Sağlamlıq	Bələdiyyə tullantı yaradılması sıxlığı Cini əmsalı Doğuşdakı həyata ümid Şəhər hava keyfiyyəti
İş Vəziyyəti / Məşğulluq	Məşğulluğun əhaliyə nisbəti
Təhsil	Təhsilə qoşulma nisbəti

Mənbə: OECD, 2001 d

OECD davamlı inkişaf göstəriciləri sistemi davamlı inkişafın ümumi vəziyyətini göstərmək əvəzinə əsas meylləri müəyyən etmək və seçilmiş mövzulara diqqəti çəkmək məqsədi ilə hazırlanmışdır, 2001-ci ildən etibarən OECD ekoloji və iqtisadi ölkə araşdırmalarında istifadə edilir.

Avropa Birliyi Komissiyası, qeyri-neft sektorunda davamlı inkişaf göstəriciləri üçün bir çərçivə hazırlayarkən, əsas olaraq 2001-ci ildə hazırlanan AB Davamlı İnkişaf Strategiyası, 2002-ci ildə keçirilən Avropa Şurasının Barselona görüşü, 2002-ci il Dünya Davamlı İnkişaf Zirvəsi Johannesburg Bəyannaməsi və

Tətbiqi Planı ilə Lissabon Strategiyasını (Aİ, 2002b) nəzərə almışdır. Bundan başqa, OECD tərəfindən hazırlanan Beynəlxalq İnkişaf Məqsədləri və BMT tərəfindən 2000-ci ildə hazırlanmış Minilliyin İnkişaf Hədəflərini də güdmüşdür.

Aİ-də davamlı inkişaf göstəriciləri; sosial – iqtisadi və ekoloji məsələlərin hamısını əhatə edən və sosial-iqtisadi inkişaf, davamlı istehsal və istehlak, demoqrafik dəyişikliklər, xalq sağlamlığı, iqlim dəyişikliyi və enerji, davamlı ticarət, təbii ehtiyatlar, qlobal tərəfdaşlıq və yaxşı idarəetmə kimi əsas məsələlərə görə təsnif edilmişdir.

DPSIR çərçivəsi Avropa Statistika Ofisi və Avropa Ətraf Mühit Agentliyi ilə yanaşı, bir çox ölkə tərəfindən davamlı inkişaf göstəriciləri inkişaf etdirilməsində istifadə edilir.

2001-ci ildə Avropa Şurası Davamlı İnkişaf Strategiyasını müəyyən edərək, Aİ davamlı inkişaf göstəriciləri əsas sisteminin inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutmuşdur (AB, 2001). Avropa Statistika Ofisi rəhbərliyində milli ekspertlərdən ibarət işçi qrupu tərəfindən inkişaf etdirilən göstəricilər sistemi mövzular və alt-mövzulara əsaslandırılmışdır. Göstəricilərin ilk sistemi 2005-ci ildə Komissiya tərəfindən qəbul edilmişdir. Bu göstərici sistemi (iyerarxik üç-səviyeli bir piramida şəklindədir) cəmi 155 göstəricidən ibarətdir.

2006-cı ildə yenilənən AB Davamlı İnkişaf Strategiyasında hər bir problem sahəsindəki dəyişikliklərin izlənməsi üçün davamlı inkişaf göstəricilərinin inkişaf etdirilməsi qərarlaşdırılmışdır. Mövcud göstəricilər sistemi yenilənən strategiyayla uyğunluğun təmin olunmasından ötrü 2007-ci ildə nəzərdən keçirilmişdir (EUROSTAT, 2009).

Davamlı inkişafın Avropa Birliyi miqyasında inteqrasiya olunmasının qiymətləndirməsinə imkan yaratmaq üzrə göstəricilər sistemi aşağıdakı çərçivədə hazırlanmışdır:

Səviyyə-1 göstəricilər: Yüksək səviyyəli Avropa Birliyi siyasət məsələləri  
10 əsas başlıq göstəricisi;

Səviyyə-2 göstəriciləri: Prioritet siyasət məsələlərini 33 ədəd göstəriciylə;

Səviyyə-3 göstəriciləri: Seçilən mövzuları və tamamlayıcı xarakterli davamlı inkişaf mövzularını 82 ədəd göstəriciyə ölçən iyerarxik quruluş qurulmuşdur.

AB Davamlı İnkişaf Göstəriciləri EUROSTAT tərəfindən iki ildən bir dərc edilir.

Göründüyü kimi beynəlxalq təşkilatların davamlı inkişaf göstəriciləri bəzi fərqliliklər göstərməsinə qarşı böyük ölçüdə bənzər xarakter daşıyır.

Hökumətin ayrı-ayrı dövlət proqramlarında və strateji sənədlərdə prioritet elan etdiyi qeyri-neft sahəsindəki müxtəlif sektorların neft-qaz sektoruna alternativ kimi inkişaf etdirilməsinin seçim meyarları üzrə qiymətləndirmə matrisi aşağıda verilmişdir. Seçim meyarları seçilən sektorun digər iqtisadi sektorlarla əlaqəsinin olması ("*lokomotiv effekti*"), əməkətutumlu olması, ixrac potensialı və sektorun idxalı əvəzetmə potensialıdır.

Hökumət tərəfindən prioritet kimi seçilən sektorlardan, demək olar ki, yarısınının Azərbaycan üçün yüksək hesab oluna bilən ixrac və idxalı əvəzetmə potensialı var. Əməkətutumlu olması və digər sektorlarla əlaqə isə seçilən sektorların çoxunda orta səviyyədədir.

Hökumətin prioritet elan etdiyi qeyri-neft sektorlarının beynəlxalq seçim meyarlarına görə qiymətləndirilməsi

Sektorlar\Meyarlar	Sektorun digər sektorlarla əlaqəsi	Sektorun əməltutumlu olması	Sektorun ixrac potensialı	Sektorun idxalı əvəzetmə potensialı
<b>1. Kənd təsərrüfatı</b>	<b>Yüksək</b>	<b>Yüksək</b>	<b>Yüksək</b>	<b>Yüksək</b>
<b>2. Balıqçılıq</b>	<b>Orta</b>	<b>Zəif</b>	<b>Yüksək</b>	<b>Yüksək</b>
<b>3. Yeyinti sənayesi</b>	<b>Yüksək</b>	<b>Orta</b>	<b>Yüksək</b>	<b>Yüksək</b>
<b>4. Yüngül sənaye</b>	<b>Orta</b>	<b>Orta</b>	<b>Orta</b>	<b>Orta</b>
<b>5. Tikinti sənayesi</b>	<b>Orta</b>	<b>Orta</b>	<b>Orta</b>	<b>Orta</b>
<b>6. Kimya sənayesi</b>	<b>Yüksək</b>	<b>Yüksək</b>	<b>Yüksək</b>	<b>Yüksək</b>
<b>7. Cihazqayırma</b>	<b>Orta</b>	<b>Orta</b>	<b>Orta</b>	<b>Zəif</b>
<b>8. Turizm sektoru</b>	<b>Orta</b>	<b>Orta</b>	<b>Zəif</b>	<b>Zəif</b>
<b>9. Elektroenergetika</b>	<b>Orta</b>	<b>Zəif</b>	<b>Yüksək</b>	<b>Yüksək</b>
<b>10. Təhsil sektoru</b>	<b>Orta</b>	<b>Yüksək</b>	<b>Zəif</b>	<b>Orta</b>

2016-cı ildə milli iqtisadiyyatımızın qeyri - neft sektorunda davamlı inkişaf məsələsinin təmin olunması, idxaldan asılılığın minimuma endirilməsi və qeyri-neft məhsulları ixrac edilməsinin dəstəklənməsi, o cümlədən, yerli resurslar və xamalla işləyən və ixraca yararlı məhsullar istehsalı ilə məşğul olan sənaye komplekslərinin və yeni aqro-emal müəssisələrinin yaradılması istiqamətində əməli tədbirlər görülmüsdür.

Hesabat ili boyunca əsasən nəqliyyat və tikinti sektorlarında qeydə alınan geriləmələr səbəbindən qeyri-neft sektorunda formalaşdırılan əlavə dəyərdə aşağı düşmələr olmuşdur. Buradan belə nəticəyə gələ bilərik ki, 2016-cı ildə öncəki illə müqayisədə 4,5 faiz və yaxud ölkənin qeyri-neft sektorunda 39,6 milyard AZN-lik az sair dəyər yaratmaq mümkün olmuşdur. Qeyri-neft sektoru üzrə yaradılan artıq dəyərin ÜDM-da xüsusi həcmi 65,9 faiz olmuşdur.

Qeyri-neft sektorunda formalaşdırılan 8,5 faizi və ya 3369,6 milyon manatı balıqçılıq və meşə təsərrüfatı, kənd təsərrüfatı, 16,1 faizi və ya 6394,2 milyon

manatı tikinti, 7,0 faizi və yaxud 2798,0 milyon manatı qeyri-neft sənayesi, 9,1 faizi və ya 3635,1 milyon manatı idxala və məhsula xalis vergilər, 10,3 faizi və ya 4102,4 milyon manatı anbar təsərrüfatı və nəqliyyat, 15,5 faizi və ya 6152,2 mln. manatı neqliyyat və ticarət vasitələrinin təmiri, 3,6 faizi və ya 1436,3 milyon AZN-i ictimai iaşə və turistlərin yerbə-yer edilməsi, 2,7 faizi və ya 1060,2 milyon manatı rabite və infarmasiya, 27,2 faizi və ya 10840,6 milyon manatı sosial və digər xidmətlərin payına düşmüşdür.[65]

2016-cı il boyunca qeyri-neft sənayesində formalaşdırılan artıq dəyərin çəkisi öncəki illə müqayisə edildikdə, 1,8 faiz çoxalaraq 2798,0 milyon manata çatmışdır. Hesabat dövrü ərzində yaradılmış ÜDM-da qeyri-neft sənayesinin həcmi öncəki illə müqayisə edilərsə, 0,1 faiz geriləyərək 4,6 faiz təşkil etmişdir. Sənayedə formalaşdırılan sair dəyərdə qeyri-neft sənayesinin çəkisi əvvəlki illə nisbətdə 1,6 faiz bəndi aşağı düşərək 12,5 faiz olmuşdur. İl boyunca qeyri-neft bölməsində yaradılmış artıq dəyərdə qeyri-neft sənayesinin payı əvvəlki ilə müqayisədə 0,3 faiz bəndi artmış və 7,0 faizə yüksəlmişdir.

Qeyri-neft sənayesində formalaşdırılan ƏD-in (əlavə dəyərin) tərkibində emal sənayesinin çəkisi 69,0 faiz, mədənhəsilat sənayesinin payı 2,1 faiz, su təchizatı sistemi, tullantıları və çirklərin təmizlənməsinin çəkisi 3,7 faiz, elektrik enerjisi, buxar və qaz istehsalı, təchizatının və bölüşdürülməsinin xüsusi payı isə 25,2 faiz təşkil etmişdir.

Hesabat ili boyunca qeyri-neft sənayesi üzərindən 8637,0 milyon manatlıq məhsul reallaşdırılmış və öncəki illə nisbətdə 4,8 faiz artım olmuşdur.

Məhsul istehsalında Qeyri-neft sənayesinin mədənhəsilat sənaye xüsusi payı 178,8 mln. manat və yaxud 2,1 faiz, emal sənayesinin xüsusi çəkisi 73,9 faiz və yaxud da 6386,5 mln. manat, qaz - buxar istehsalı, elektrik enerjisi, bölüşdürülməsi və təchizatının payı 1809,3 milyon manat və yaxud 21,0 faiz, su təchizat sistemi, tullantıların azaldılmasının payı isə 3,0 faiz və yaxud 262,4 mln manat təşkil etmişdir.

Hesabat ili boyunca iqtisadiyyatda ilkin kapitalla yatırılmış cəmi investisiya-

ların 44,5 faizi və ya 6909,2 milyon manatı qeyri-neft sektora istiqamətlənmişdir. İlkən kapitala yatırılmış investisiyaların 8,2 faizi, qeyri-neft sektoruna qoyulmuş investisiyaların isə 18,4 faizi və yaxud 1272,2 milyon manatı qeyri-neft sənayesi sektorunun inkişaf etdirilməsində istifadə edilmişdir.

Ümumən son 10 ildə aparılan məqsədyönlü siyasət və görülmüş işlərin nəticəsi olaraq, ölkəmizdə ÜDM-un və onun qeyri-neft sektorunun dinamikası sürətli şəkildə dəyişmişdir.

**İnvestisiyalar.** 2016-cı ildə ölkənin sosial və iqtisadi bölmələrinin inkişafından ötrü bütün maliyyə qaynaqlarından əsas kapitala 15526,6 milyon manat və yaxud öncəki illə müqayisədə 22,2 faiz az vəsait yönəldilmişdir. İstifadə olunmuş vəsaitin 12286,5 mln. manatı və yaxud 79,1 faizi mehsul istehsalı obyektlərinin, 2529,2 milyon manatı (16,3 faizi) xidmət bölmələri üzrə obyektlərin, 710,9 milyon manatı (4,6 faizi) isə cəmi sahəsi 1677,1 min kvadratmetr olan yaşayış evlərinin tikilməsinə sərf olunmuşdur.

Məcmu yatırımın 32,5 faizi dövlət, 67,5 faizi qeyri-dövlət sektorunun yatırımçılarının payına düşmüşdür. İlkən kapitala yatırılmış vəsaitlərin 73,4 faizi quraşdırma-tikinti işlərinə xərclənmişdir.

Daxili qaynaqlardan əsas kapitala istiqamətlənmiş vəsaitin dəyəri məcmu yatırımın 42,8 %-ni təşkil etmişdir.

Əsas kapitala istiqamətlənmiş sərmayədə təşkilatların və müəssisə vəsaitləri 10447,2 milyon AZN, büdcə vəsaitləri 2079,1 milyon AZN, sair vəsaitlər 319,1 milyon manat, bank kreditləri 1860,1 milyon manat, əhalinin şəxsi vəsaitləri 674,8 milyon manat, büdcədən kənar fondların vəsaitləri 146,3 milyon manat təşkil etmişdir.

### **1.3. Qeyri-neft sektorunda davamlı inkişafın dünya təcrübəsi və onlardan Azərbaycanda istifadə imkanları**

Avropa ölkələrində hazırlanan milli davamlı inkişaf strategiyalarının ortaq xüsusiyyəti davamlı inkişaf məqsədlərinə çatmaq istiqamətində qeyd edilən

irəliləyişi göstəricilərlə yoxlamaqdır. 24 Avropa ölkəsində adətən milli strategiya və siyasət sənədlərində yer tutan göstəricilər sisteminin mühüm xüsusiyyətlərini Cədvəl 1.3.1-də görmək olar.

Cədvəl 1.3.1-dən də göründüyü kimi, ölkələrin istifadə etdiyi göstərici sistemlərində istifadə edilən dəyişənlərin sayı mühüm fərqlilik göstərir. Bəzi ölkələr əsas başlıq xarakterində təxminən 20 göstərici ehtiva edən kiçik bir sistem istifadə edərkən digərləri 100-dən çox göstərici ehtiva edən daha geniş sistemlərdən istifadə edirlər. Finlandiya, İtaliya, Slovakiya və Sloveniya kimi bəzi ölkələr eyni zamanda növbəti hissədə açıqlanacaq olan indeksləri də istifadə edir.

**Cədvəl 1.3.1.**

Avropa ölkələrində Davamlı İnkişaf Göstəriciləri (DİG) sistemlərinin xüsusiyyətləri

Ölkə	DİG orqanlarının sayı	Əsas başlıq DİG orqanlarının sayı	İstifadə edilən indeksler	Qaynaqlar ve rəylər
Almaniya	28	28	-	2006-cı ilin göstərici hesabatı
Avstriya	95	33		2006-cı ilin müşahidə hesabatı; göstəricilərdən bəziləri hələ inkişaf etdirilməyi gözləyən "ən çox ehtiyac duyulan" göstəricilərdir.
Belçika	45		-	Davamlı inkişaf haqqında 2005-ci ilin federal hesabatı
Çexiya Respublikası	100			2004-cü ilin milli davamlı inkişaf strategiyasında iştirak edən 87 göstərici; 2006-cı ilin irəliləmə hesabatında iştirak edən 37 göstərici
Danimarka	119	14		2002-ci ilin milli davamlı inkişaf strategiyasında iştirak edən 102 göstərici; 2005-ci ilin göstərici hesabatında yer tutan 28 göstərici
Estoniya	95			2005-ci ilin milli davamlı inkişaf strategiyasında iştirak edən 42 göstərici; 2004 və 2006-cı ilin göstərici hesabatlarında yer tutan 60 göstərici
Finlandiya	35		<b>Ekoloji Davamlılıq İndeksi; İnsan</b>	2006-cı ilin milli davamlı inkişaf strategiyası



			<b>İnkişafı indeksi</b>	
Fransa	<b>12</b>	<b>12</b>	-	2006-cı ilin milli davamlı inkişaf strategiyası
Hollandiya	<b>32</b>		-	2004-cı ilin Davamlılığa yanaşma Hesabatı; ön davamlı inkişaf göstərici sistemi
İslandiya	<b>56</b>		-	2006-cı ilin göstərici hesabatı
İrlandiya	<b>93</b>		-	2006-cı ilin göstərici hesabatı; rəsmi bir davamlı inkişaf göstərici sistemi yoxdur.
İsveç	<b>91</b>	<b>12</b>	-	2006-cı ilin milli davamlı inkişaf strategiyası
İsveçrə	<b>163</b>		-	2004-cı ilin göstərici hesabatı
İngiltərə	<b>147</b>	<b>27</b>		2006 və 2007-ci illər göstərici hesabatları; göstəricilərdən bəziləri, hələ inkişaf etdirilməyi gözləyən "ən çox ehtiyac duyulan" göstəricilərdir.
İtaliya	<b>190</b>	-	<b>Ekoloji Ayaq İzi</b>	2002-cı ilin milli davamlı inkişaf strategiyası
Latviya	<b>187</b>			2002-cı ilin milli davamlı inkişaf strategiyasında iştirak edən 98 göstərici; 2003-cü ilin göstərici hesabatında iştirak edən 126 göstərici
Litva	<b>75</b>	-	-	2003-cü ilin milli davamlı inkişaf strategiyası
Lüksemburq	<b>27</b>	-	-	2002 və 2006 illəri göstərici hesabatları
Malta	<b>24</b>	-	-	2006-cı ilin milli davamlı inkişaf strategiyası
Norveç	<b>16</b>	-	-	2005-cü ilin göstərici hesabatı
Rumıniya	<b>13</b>			1999-cü ilin milli davamlı inkişaf strategiyası; rəsmi bir davamlı inkişaf göstərici sistemi yoxdur.
Slovakiya	<b>71</b>	-	<b>İnsan İnkişafı indeksi</b>	2001-cü ilin milli davamlı inkişaf strategiyası
Sloveniya	<b>71</b>	-	<b>İnsan İnkişafı indeksi</b>	2006-cı ilin inkişaf hesabatı
Yunanıstan	<b>70</b>	-	-	2003-cü ilin göstərici hesabatı

Qaynaq: Hametner, 2007

Bəzi ölkələrin davamlı inkişaf göstəriciləri inkişaf etdirərkən izlədikləri çərçivə aşağıdakılardır:

➤ İsveç öz göstəricilərini, Brundtland Hesabatındakı davamlı inkişaf tərifinə əsasən yaratmışdır. İsveç davamlı inkişaf göstəriciləri, (I) məhsuldarlıq, (II) töhfə və bərabərlik, (III) adaptasiya və (IV) gələcək nəsillər üçün dəyər və qaynaqlardan ibarət olan dörd mövzudan ibarətdir. İsveçə görə, bu münasibəti təqib edən göstəricilər, müəyyən bir müddət üçün ictimai davamlılığın təmin edilməsindən çox davamlılıq istiqamətində dəyişiklik məsələsində fərqli mövzulara yönəltmək imkanı yaradır.

➤ Avstraliyada, inkişaf çox ölçülü bir anlayış hesab olunur. Maddi həyat standartları kimi həyatın iqtisadi cəhətlərini və həmçinin ekoloji və sosial cəhətlərini də əhatə edir. Bir çox göstərici inkişafı n bu fərqli "ölçülərini" ölçmək məqsədilə seçilmişdir.

➤ Fransa yanaşması davamlı inkişafı n beş əsas fonunu (iqtisadi böyümə, həlledici kapital aktivlərini, yerli/qlobal kəsişməsi, mövcud ehtiyaclar və gələcək ehtiyaclar) müəyyən edir.

➤ Almaniya iki konsentrik sahədən ibarət olan bir model üzərindən davamlı inkişaf üçün öz göstəricilərini inkişaf etdirmişdir. İç-içə keçmiş iki oval şəklində yaradılan modeldə "Daxili oval" bəşəri sahəni təmsil edir və sosial münasibətlər, siyasət, mədəniyyət və iqtisadiyyat kimi bəşəri fəaliyyətləri əhatə edir. "Xaricdəki oval" isə ekoloji sahəni təmsil edir. Bu inteqrasiya münasibətindən istifadə edərək göstəricilərin inkişafı nı asanlaşdırmaq üçün, yeni bir göstərici seçmə çərçivəsi (Ehtiyaclar (Needs, N) - Fəaliyyətlər (Activities, A) - Təzyiq (Pressure, P) - Vəziyyət (State, S) - Təsir (Impact, I) -cavab (Response, R), (NAPSIR) genişləndirilmişdir.

➤ Kanada və Norveç kimi ölkələr, ölçmə prosesinin təbii kapital, maliyyə kapitalı, istehsal edilmiş aktivlər, əmək kimi müxtəlif milli dəyərlərin varlıqlarına və axınlarına yönəltdiyi "kapital" münasibətini istifadə edirlər. Məsələn, Norveçdə təbii kapital ekosistemlər və bərpa olunan mənbələr baxımından ölçülür, maliyyə

sərmayəsi isə adam başına düşən dəqiq milli gəlir və neftə tənzimlənmiş əmanətlər olaraq ələ alınır.

➤ Türkiyədə isə Rəsmi Statistika Proqramının (2007-2011 ikinci yeni ciddi yoxla) ekologiya statistikasına hissəsində, "davamlı inkişaf göstəriciləri" davamlılıq məsələsində nə qədər irəliləmə qeyd edildiyini, məqsədlərə nə dərəcədə nail olduğunu ölçməyə yarayan göstəricilər kimi tanınmışdır (TÜİK, 2009a). Ancaq, Türkiyədə geniş bir göstərici sistemi hələ hazırlanmamışdır, yalnız Türkiyə Statistika Qurumu (TÜİK) tərəfindən 2000-2005-ci illər üçün Seçilmiş Davamlı İnkişaf Göstəriciləri nəşr olunmuşdur (TÜİK, 2007a). Bu göstərici sistemində; Adambaşına Ümumi Daxili Məhsulun artım nisbəti, real ÜDM böyümə nisbəti, inflyasiya nisbəti, həyat boyu öyrənmə, ümumi məşğulluq nisbəti, (15-64 yaş qrupu) nəzərdə tutulan yaşlı asılılıq nisbəti, məhsuldarlıq sürəti, ümumi istixana qazı emissiyaları (1990=100), termik stansiyalarda istehsal edilən brutto elektrik, bərpa oluna bilən enerji mənbələrindən istehsal olunan elektrikin payı, kənd təsərrüfatında mübarizə dərmanlarından istifadə və avtomobil vasitələrindən irəli gələn azot oksid (NO<sub>x</sub>) emissiyası olmaq üzrə 12 ədəd göstərici var. Davamlı inkişaf ilə bağlı olan digər iş isə əhali və demoqrafiya, iqtisadiyyat, təhsil, ictimai cinsiyyət, ictimai inkişaf, səhiyyə, çoxalma sağlamlığı, qidalanma və ətraf mövzu başlıqları altında yer alan və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Əhali Fondunun (UNFPA) dəstəyi ilə inkişaf etdirilən 46 göstəricidən ibarət olan Əhali və İnkişaf Göstəriciləri sistemidir. Bu göstəricilər, 1990-2006 dövrü üçün illik olaraq cinsiyyət ayrı-seçkiliyini də daşıyacaq şəkildə istehsal edilmişdir (TÜİK, 2007b). Bundan başqa, Dövlət Planlaşdırma Təşkilatı Müşaviri tərəfindən 1950-ci ildən bu günə iqtisadi və sosial sahələrdəki inkişafı izlənməsi və qiymətləndirilməsində istifadə edilən İqtisadi və Sosial Göstəricilər sistemi nəşr olunur (DPT, 2007). Ancaq bu göstərici sistemləri davamlı inkişafı bütün ünsürlərini ehtiva etmir. [29, s. 23]

Azərbaycanda davamlı inkişaf göstəriciləri sistemi Minilliyin İnkişaf Məqsədlərinə (MİM) uyğun tətbiq olunmuşdur. Minilliyin Bəyannaməsi və MİM-

lər üzrə qlobal öhdəliklərə qoşulmuş Azərbaycanda yoxsulluq səviyyəsinin azaldılması artıq neçə ildir ki, milli inkişaf prioritetləri sırasındadır. 2002-ci ildən etibarən dövlət səviyyəsində aparılan məqsədyönlü siyasətin nəticəsində, eləcə də MİM-lərə uyğun olaraq hazırlanmış və 2003-2006-cı illərdə icra olunmuş Yoxsulluğun Azaldılması və İqtisadi İnkişaf üzrə Dövlət Proqramı və 2008-2015-ci illəri əhatə edən Yoxsulluğun Azaldılması və Davamlı İnkişaf üzrə Dövlət Proqramının sayəsində Azərbaycanda yoxsulluq səviyyəsi 2001-ci ildəki 49.0%-dən 2011-ci ildə 7.6%-dək, 2013-cü ildə 5.3%-dək enmişdir. Birinci MİM ilə yanaşı, Azərbaycan milli səviyyədə ikinci və üçüncü MİM-ləri təmin etmiş, digər MİM-lərlə əlaqədar əhəmiyyətli irəliləyişlərə imza atmışdır.

Ümumiyyətlə, minilliyin inkişaf məqsədləri insan inkişafı konsepsiyasının əsas müddəaları ilə üst-üstə düşür və ortaq dəyərlərə malikdir. MİM-lər insan inkişafı amilləri toplusu, bir növ icra mexanizmidir. İnsan inkişafı, ləyaqət və azadlıqların qorunması şərtiylə, insanların həyat fəaliyyətində seçimlərinin və imkanlarının artırılması üzrə onların mənafeyinə xidmət edir. Eyni zamanda, seçim və imkanların artırılması üçün iqtisadi artım lazımdır. İqtisadi artım isə qarşıya qoyulmuş məqsədlərin əldə edilməsi üçün bir vasitədir, insan inkişafının yekun məqsədi deyildir. İqtisadi artım, onun faydaları bərabər paylandığı təqdirdə, xüsusilə əhalinin həssas təbəqələri üçün müsbət təsirə malik ola bilər. Seçim və imkanların genişləndirilməsində digər amillər - sağlam uzun həyat, təhsil və biliklərin əldə edilməsi, layiqli həyat şəraitinin olması, siyasi və vətəndaş azadlıqlarından istifadə edilməsidir. MİM-lər insan inkişafının bütün spektrini əhatə etməsə də, onun ən vacib aspektlərinə ünvanlanmışdır.

Respublikamızda sosial inkişaf və insan inkişafı indekslərinin daha böyük sferada tətbiq edilməsi və hesabatlandırılması tələbi gündəlikdə durur. Azərbaycanın insani resursları, zəngin təbii sərvətləri və intellektual potensialı sosial-iqtisadi tərəqqinin daha yaxşı və davamlı templərlə irəliləyişində əvəzsiz güc toplumu təşkil edir. Bu potensialdan səmərəli istifadə etməkdən ötrü bütün resursları daha aktiv dövriyyəyə cəlb etməkdə dayanıqlı inkişaf konsepsiyası

səpkinsində, strateji planlar kontekstində əsaslandırılmış proqmatik səfərbərlik tələb olunur.

Dünya praktikasında davamlı inkişaf, xüsusilədə iqtisadiyyatı neftə əsaslanan İEOÖ-də qeyri-neft sektorunun inkişafında problemlərin həlli prosesinin başlanmasının özü qeyri-sabit, birbaşa dövlət müdaxiləsi nisbətən aşağı səviyyədə olan iqtisadiyyatdan dövlət tərəfindən geniş miqyasda tənzim və idarə olunan iqtisadiyyata keçid mərhələsinin başlanğıcı kimi diqqəti çəkir. Bu mərhələdə İqtisadiyyatın - bütün sahələrinin inkişafına, ehalinin, həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə dövlətin təsir dairəsi genişlənir. İnkişaf səviyyəsi geri qalan, necə deyərlər, «problemlə regionların» inkişafı na dövlət xüsusi qayğı göstərir. Başlıcası isə sabit sürətlə inkişaf edən iqtisadiyyatın qarşısına böyük strateji məqsədlər qoymaq və sosial-iqtisadi inkişafa məqsədyönlü xarakter vermək imkanları genişlənir. Belə şəraitdə qısa və orta müddətli regional və sahə miqyaslı məqsədli proqramların işlənilib hazırlanması, proqnozlaşdırma, onlardan dövlət qurumları səviyyəsində istifadə olunması, iqtisadiyyat sahələrinin və regionların inkişafı na müxtəlif maliyyə yardımlarının göstərilməsi yolu ilə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına məqsədli xarakter vermək dövlətin iqtisadi və sosial xartiyasının əsas istiqamətlərinə çevrilir.

Qeyd etmək də vacibdir ki, 2001-2002-ci illərdə nisbətən davamlı və sürətli inkişaf, bu səpkidə qeyri-neft sahələrinin inkişaf meyilləri iqtisadiyyatın bütün əsas sahələrini əhatə etdiyinə görə dövlətin iqtisadiyyatın inkişafı nı proqram məqsədli tənzimləmə vasitə və metodları da öncəki illərlə müqayisədə daha əhatəli və müntəzəm xarakter almışdır. «Azərbaycan Respublikasında xırda və orta sahibkarlığın inkişafı nın Dövlət Proqramı (2002-2005-ci illər)» bunun əyani sübutudur (17 avqust 2002-ci ildə qəbul edilmişdir). Respublika Prezidentinin fərmanında göstərildiyi kimi proqramın məqsədi neftdən asılılığın azaldılması yolunda Azərbaycan Respublikasında sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi, maliyyə köməyi mexanizminin dərinləşməsi, sahibkarlığın hüquqi təminatının gücləndirilməsi və regionlarda onların inkişafı na əlverişli

şərait yaradılması əsasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafını təmin etməkdən ibarətdir [10].

Qeyd etmək yerinə düşər ki, bu proqramda birinci dəfə olaraq ölkəmizin regionlarda qeyri-neft sektorunun və sahibkarlığın inkişafına şərait yaratmaq və beləliklə regionları inkişaf etdirmək məsələsi ayrıca qeyd olunur. Nəticədə bu proqram 2002-ci ildən başlayaraq neft sektoru ilə bərabər qeyri neft bölməsinin, habelə, qeyri neft sənayesinin inkişafına da diqqət verilməyə başlandığını göstərən çox mühüm dövlət sənədi oldu.

Proqramın maliyyə mənbələri də əvvəlki proqramlarda olduğuna nisbətən xeyli genişlənmiş və çoxmənbəli xarakter almışdır: dövlət büdcə təsisatları üzrə ayırmalar, Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaiti, əhəlinin məşğulluğu üzrə dövlət vəsaiti, məqsədli layihələr, xarici investisiyalar, bələdiyyələrin vəsaiti, əhəlidən könüllü daxil olan vəsaitlər, beynəlxalq və xarici ölkə təşkilatlarının texniki və maliyyə köməyi.

Proqramın yerinə yetirilməsi nəticəsində sahibkarlıq fəaliyyətinin, iqtisadi fəaliyyətin inkişafına və regional strukturun təkmilləşməsinə nail olmaq nəzərdə tutulurdu. Bununla yanaşı, 2001-ci ildə «2002-2005-ci illərdə turizmi inkişaf etdirmək və turizm ehtiyatlarından düzgün və yararlı istifadə etmək» məqsədilə dövlət proqramı qəbul edilmiş və Respublika Prezidenti tərəfindən onu təsdiqi üçün sərəncam imzalanmışdır və İ.a. Bütün bunlar onu göstərir ki, 1997-2001-ci illər Respublikada iqtisadiyyatın sabit sürətlə davamlı inkişafı onun dövlət tənzim və idarə olunmasının genişlənməsi və proqram məqsədli tənzimləmə vasitələrinin geniş tətbiqi ilə müşayiət olunur.

Bu proqramlar və digər belə əsaslı tədbirlər yaxın keçmişdə iqtisadiyyatı yüksək inkişaf səviyyəsi ilə fərqlənən, hazırda isə düşdüüyü böhrandan öz qüvvəsi ilə çıxıb sabit sürətlə davamlı inkişafı təmin edə bilməyən şəhər və rayonların, eləcə də iqtisadiyyatın inkişafı üçün geniş imkanları olan aqrar rayonların inkişafına dövlətin birbaşa və dolaylı iqtisadi metodlarla geniş müdaxiləsinin başlandığını aydın göstərir. Regional siyasəti aktivləşdirmək, rayon və şəhərlərin inkişafına

yardım göstərmək məsələsi Respublika Prezidentinin həmişə diqqət mərkəzində olmuş və yenə də qalır.

Beləliklə, 1997-ci ildən başlayaraq görülməyən proqram xarakterli tədbirlər 2001-2002-ci illərdə daha da geniş vüsət almış və özünün müsbət nəticələrini vermişdir: makroiqtisadi göstəricilərin artımı sürətlənmiş, bazar iqtisadiyyatına keçid istiqamətində əsaslı keyfiyyət dəyişiklikləri baş vermişdir. İstehsal və xidmət sahələrində bazar münasibətləri hökmran mövqə tutmuşdur. İqtisadiyyatın digər sahələrinə investisiya qoyuluşu imkanları genişlənmiş, ÜDM, sənaye və kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalının artımı sürətlənmişdir.

Azərbaycanın qeyri-neft sektorunda çox böyük imkanları vardır. Azad bölmədə, iqtisadiyyatın neftin tərkibində olmayan başqa sektorlarında böyük imkanlarımız vardır. Bu imkanların hamısından istifadə olunması və nəticədə iqtisadiyyatın inkişafının, xalqın rifah halının yaxşılaşdırılmasının təmin edilməsi bizim vəzifəmizdir.

«Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)» Respublika Prezidenti İlham Əliyevin «Azərbaycan Respublikasında sosial-iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında» fərmanında qarşıya qoyduğu strateji vəzifələrin yerinə yetirilməsi mənafeyinə uyğun olaraq qəbul edilmişdir. Bu proqram 2004-cü il fevral ayının 11-də Respublika Prezidenti cənab İlham Əliyevin fərmanı ilə təsdiq olunmuş və icrasına başlanmışdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin dəfələrlə qeyd etdiyi kimi, bu proqram «Azərbaycanın hərtərəfli sosial-iqtisadi inkişafı və iqtisadi cəhətdən qüdrətli dövlətə çevrilməsi» strategiyasının həyata keçirilməsində və qeyri-neft sektorunda olan imkanlardan səmərəli istifadə edilməsində çox mühüm mərhələdir.

[10]

Ümumiyyətlə, bu proqram Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında və proqramlarla idarəetmə təcrübəsində müstəsna yer tutur. Proqramın hazırlanmasının təşəbbüskarı və icrasının təşkilatçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Özü bu barədə demişdir: “Müasir dövrdə Ölkəmizin

sürətli inkişafı na çatmaq üçün yetəri qədər geniş proqramlar icra edilməkdədir. Bu proqramların içində əlbəttə ki, ən Önemli və ən vacibi 2004-cü ildə qəbul edilmiş “Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”dır. Söhbət açdığımız proqramın qəbul olunmasından sonra ölkəmizin ayrı-ayrı bölgələrində gözə çarpacaq dərəcədə inkişaf hiss olunur.

Elə bu səbəbdəndir ki, mətbuatda dərc edildiyi vaxtdan bu proqram Respublika ictimaiyyətinin, nazirliklərin, aşağı və orta pillə icra hakimiyyəti orqanlarının, elmi ictimaiyyətin, sahibkarların, onun yerinə yetirilməsində mənafeyi, marağı olan bütün təşkilatların və insanların diqqət mərkəzində olmuşdur. Hər bir nazirlik, komitə, elmi-tədqiqat, tədris müəssisələri, icra hakimiyyəti orqanları, bələdiyyələr bu proqramdan irəli gələn vəzifələrini müəyyən edir və onların icra edilməsi üçün tədbirlər, planlar, proqramlar işləyib hazırladı.

Proqramda öncə müstəqillik illərində, xüsusilə də 1997- 2003-cü illərdə Azərbaycanda iqtisadiyyatın inkişafı , bazar iqtisadiyyatına keçid istiqamətində əldə edilmiş nailiyyətlər təhlil olunur və qiymətləndirilir: ümumi nəticə belədir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı durmadan inkişaf edir, maliyyə imkanları genişlənmişdir və qarşıya daha əsaslı vəzifələr qoymaq, sosial problemləri daha əsaslı surətdə həll etmək imkanı yaranmışdır. Eyni zamanda ölkənin həyatında həll edilməmiş problemlər də var. Azərbaycanın sənaye potensialının və bununla bağlı infrastruktur obyektlərinin Bakı şəhərində tarixən üstün cəmlənməsi prosesi yenə davam edir, digər regionlarda isə çox istehsal müəssisələri, sosial və iqtisadi xarakterli xidmət obyektləri işləmir, belə vəziyyətin nəticəsi olaraq rayonlardan paytaxta əhali axım sürətlənmişdir. Bu hal rayonların inkişafı m ləngidir, respublikanın sosial-iqtisadi inkişafı nı və məhsul ixrac imkanlarını məhdudlaşdırır, Bakı şəhərində ekoloji vəziyyət ağırlaşır, əhəlinin ərzaq məhsulları və xidmət sahələrilə təminatında çətinliklər yaranır, əhəlinin müstəqilliyimizin bəhrələrinə müsbət münasibətini zəiflədir.

Heydər Əliyevin “Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı” kimi bu proqram da məhz bu problemlərin həllinə yönəlmişdir. Fərq



ondadır ki, burada problem daha geniş miqyasda qoyulmuş və həlli üçün daha geniş miqyaslı təşkilati-iqtisadi tədbirlər müəyyənləşdirilmişdir.

Bütün bunları biz heç də elə-belə yada salmırıq. Bunlar birinci növbədə Heydər Əliyevin sosial-iqtisadi inkişaf siyasəti ilə Prezident İlham Əliyevin Dövlət Proqramında ifadə olunan regional siyasət və sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası arasında nə qədər böyük varislik, nə qədər böyük ardıcılıq, qarşılıqlı tamamlama olduğunu, həm də «Bu gün Heydər Əliyevin siyasəti Azərbaycanda yaşayır, davam etdirilir və yeni formalarda zənginləşin) deyən Prezident İlham Əliyevin nə qədər haqlı olduğunu əyani surətdə göstərir. Başqa sözlə «Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)» Heydər Əliyevin regional siyasətinin davamı, hələ «Əsrin müqaviləsi»ni imzalayarkən yerinə yetirilməsini arzu etdiyi strateji məqsədlərin, Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf Üzrə Dövlət Proqramında (2003-2005-ci illər) qeyri-neft sektorunun inkişafı sahəsində qarşıya qoyduğu strateji vəzifələrin yerinə yetirilməsinin təşkilati formasıdır.[10].

Lakin bu proqram, xüsusilə ilk vaxtlarda hamı tərəfindən eyni dərəcədə birmənalı qəbul olunmurdu. Belə ki, Dövlət Proqramı qəbul edildiyi İlk dövrdə onun qısa müddətdə tələsik hazırlandığını, elmi qüvvələrin kifayət qədər iştirak etmədiyini iddia edərək onun reallığına, xüsusilə 600 min yeni iş yeri açılmasının mümkünlüyünə şübhə ilə baxanlar da vardı.

Eyni zamanda Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər) bir çox xüsusiyyətlərinə görə əslində dünyada analoqu olmayan bir proqramdır.

## **Fəsil II. Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafının sistemli təhlili və dəyərləndirilməsi**

### **2.1. Azərbaycanda Qeyri-neft sektorunun inkişafının mövcud vəziyyətinin SWOT (Gizt) təhlili**

SWOT analizi dedikdə, incələnən ölkənin, quruluşun, sektorun, üsulun, prosesin və ya vəziyyətin zəif və güclü yönləri, habelə xarici çevrədən qaynaqlanan təhlükə və imkanların müəyyən edilməsində istifadə olunan bir metoddur. SWOT analizi ilə hədəfə alınan; daxili və kənar təsirləri nəzərdə tutaraq, ən yuxarı səviyyədə faydalanacaq bir formada güclü olan və böyük imkanların yer aldığı sahələrə afokuslanıb, zəif və təhdid tərəflərin təsir imkanını ən aza sala biləcək plan və strategiyalar hazırlayıb, təkmilləşdirməkdir. SWOT analizi, strateji planın inkişaf etdirilməsi pilləsində, yaxud da problem aşkar etmə, həll axtarılması kimi mərhələlərdə istifadə edilir. Yuxarıda qısaca olaraq başa salınan SWOT analizi həm ölkə və ölkədən kənar investor, həm ölkə iqtidarı, həm də ölkənin iqtisadiyyatı barəsində ümumi şəkildə məlumatla malik olanlar tərəfindən böyük əhəmiyyətə sahibdir.

Dövrümüzün qlobal rəqabət mühitində, AR-da bazar iqtisadiyyatına keçmək və iqtisadi yüksəlişi əldə etməkdən ötrü proqramlarla inkişaf strategiyaları və siyasətləri müəyyənləşdirən dövlət iqtidarı sisteməlik və bilərəkdən analizlər apararaq, ölkənin potensial mənbələrini və imkanlarını daha mükəmməl formada istifadə edə bilməsi, eyni zamanda yeni strategiyaları inkişaf etdirməsi üçün, SWOT analizi strateji əhəmiyyət daşıyır.

Biz bilirik ki, artıq neft ehtiyatlarının tükənməsi, qeyri-neft bölməsinin inkişaf etdirilməsi dövrü gəlib çatmışdır. Və hətta inkişaf etmədiyimiz gün belə bizdən ötrü geriləmə deməkdir. Gəlirlərinin tutarlı bir hissəsi neftdən asılı olan ölkə neft resursları tükənərsə, nə edəcək? Şübhəsiz ki, qeyri-neft sektoru, onun inkişaf olunma məsələsi daha da maraqlı olmalıdır. Qeyri-neft sektorunun inkişafında Marketing bölməsinin nə dərəcədə tövhlərinin olmağını hamımız bilirik.

Yuxarıdakı əhəmiyyət və vacibliyə malik SWOT metodu ilə bu bölmədə qeyri-neft sahəsi analiz ediləcəkdir. Təhlildə metod kimi qeyri-neft sektorunun zəif və güclü tərəflərini; sektorial-regional və iqtisadiyyat xaric, makro iqtisadi olaraq, fürsət və təhdidlər isə qeyri-iqtisadiyyat və iqtisadiyyat formasında təhlil ediləcəkdir. SWOT analizinə məxsus fürsət və təhdidlər, güclü və zəif tərəflər vacib başlıqlar kimi veriləcəkdir. Bu səbəblə aşağıda sözü gedən SWOT analizində bir yandan daha öncəki hissələrdə edilən makro iqtisadi, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya etmə dinamikasının və sektoral və regional analizlərin ümumi bir şəkli çəkilmiş olacaqdır. Reallaşdırılan analiz sonrasındakı ölkə idarəçiləri ilə xarici və yerli investitorlara baxan tərəfləriylə bildiriş verəcəklər.

AR-ın tədiyyə balansını analiz etdikdə, görə bilirik ki, ixracatda vacib pay qaz- neft məhsullarıdır, hansı ki, bu rəqəm doğsan faizdən-dən yuxarıdır. Qeyri-neft sektorunun ixrac potensialına, istehsal və sənaye investisiyalarının toplam investisiyalarla müqayisə etdikdə, tədiyyə balansında xırda paya malik olması birbasa təsir edir. İqtisadiyyata qoyulan investisiyalar qaz - neft sektorunda əsas pay sahibidir. Mövcud olan balansla dəyişiklik etmək üçün milli iqtisadiyyatın Zəif, Üstün, Riskləri və Fırsətlər (SWOT) təhlil etmək lazımdır.

AR-ın SWOT təhlili aydın edir ki, ölkəmizdə mövcud olan problemlərin həll etmək üçün potensial vardır. Bu potensialdan doğru istifadə etməkdən ötrü AR-da iqtisadi institutlar daxili tələbatın dolğun ödənilməsi üçün istehsal sahələrinin yaradılmasında və ixrac potensialının gücləndirilməsi istiqamətində sahibkarların tələbatlarını və problemlərini təhlil etməklə, dünya təcrübəsinə əsaslanaraq, özəl və dövlət sektorda qarşılıqlı əlaqələri bazar iqtisadiyyatının prinsiplərinə müvafiq təkmilləşdirilməlidir.

AR-ın iqtisadiyyatının SWOT təhlili (zəif cəhətlər, üstünlüklər, risklər və fürsətlər).

D a x i l i m ü h i t	S:Strengths (Üstünlüklər)	W:Weaknesses (Zəif cəhətlər)
	<p><b>Cografi quruluşu</b></p> <p><b>Təbii iqlim şəraiti</b></p> <p>Beynəlxalq nəqliyyat şəbəkəsinin üzərində yerləsməsi</p> <p>Təbii resursların zənginliyi</p> <p>İnsan kapitalının zənginliyi</p> <p>Enerji təhlükəsizliyinin formalaşdırılması</p> <p>Qafqazın ən böyük iqtisadiyyatına malik olma</p> <p>Kənd təsərrüfatında ixtisaslaşma</p>	<p>Dünya okeanına birbasa çıxışın olmaması</p> <p>Ermenistan dövlətinin Respublikamızın 20% torpaqlarının işğalı</p> <p>Elm tutumlu sənayenin inkişaf etməməsi</p> <p>Beynəlxalq ticarətin mütərəqqi dünya təcrübəsinə cavab verməməsi</p> <p>Rəqabətin mütərəqqi dünya təcrübəsinə uyğun olmaması</p> <p>Daxili bazarın kiçikliyi</p> <p>Milli şirkətlərin arasdırma və inkişaf proqramlarının zəifliyi</p>
X a r i c i m ü h i t	O: Opportunities (Fürsətlər)	T:Threats (Risklər və təhlükələr)
	<p>Daxili bazarın boşluğu</p> <p>Dövlət təsviqlərinin genişləndirilməsi (vergi, gömrük və s. güzəştlər)</p> <p>Elm fondunun fəaliyyəti</p> <p>Dövlət səviyyəsində marketinqin təbliği AZPROMO, SKMF və s.</p> <p>Daxili bazarda tələbin artması</p>	<p>İnflyasiya riski</p> <p>Maliyyə böhranı riski</p> <p>Köhnə texnologiyalar</p> <p>İnfrastruktur problemləri</p> <p>Məhsuldarlığın aşağı olması</p> <p>Dövlətin tətbiq etdiyi qeyri-ekvivalent tarif və vergi dərəcələri</p> <p>İstehlakçıların dəyisən daimi tələbatları</p> <p>Daxili bazarda keyfiyyətsiz məhsulların mövcudluğu</p>

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr və 16 mart tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir[16]

Respublikamızda yüksək səviyyəli rəqabətə dözümlü istehsalat sahələrinin formalaşdırılması və mövcud olan istehsalat sahələrinin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi və böyüməsi üçün əsaslı dövlət bölməsinin işlərindən biri də

infrastruktur sahələrinin formalaşdırılmasıdır. Məs., İrlandiya təcrübəsinə diqqət etsək, görürük ki, xarici investisiyaların ölkəmizin iqtisadiyyatına cəlb olunmasında marketing və konsultasiya tədbirlərindən böyük səpkidə istifadə edir. Ölkəyə gələn hər bir xarici investora konsultant təyin edilir. Danışdığımız konsultantın ən önəmli məqsədi, xarici investorun ölkədə fəaliyyətini qısa zamanda qazanclı etməkdir. Buna başqa, qurulacaq firmanın istehsal prosesinə tezliklə başlamasından ötrü araşdırma köməkliyi, ərazi ilə təmin olunma, subsidiya və s. məsələlərin həll edilməsində köməklik edir.

AR-da qeyri-neft sektorunda məlumatlılıq, mövcud yüksək xərclər, bazarın kiçik olması və s. natarazlıqlar xarici investitorlara görə qeyri-neft sektoru o qədər də çəkici deyil. Habelə, bununla yanaşı, qeyd olunan problemlər yerli – daxili istehsalçıları da idxala sövq edir və bu yeni istehsalın qurulması və hazırda mövcud istehsal olunan məhsulların keyfiyyətinin artırılmasına stimül yaratmır. Bu problemlərə görə Aİ, MDB və başqa dövlətlərlə Azərbaycan Respublikası arasında bağlanmış azad ticarət kontraktı qeyri-neft sektorunun ixrac imkanlarının inkişafını məhdudlaşdırır.

#### Cədvəl 2.1.

İqtisadiyyatın neft və qeyri-neft bölməsində ümumi daxili məhsul istehsalı

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016*
<b>Ümumi daxili məhsul - cəmi</b>	<b>35 601,5</b>	<b>42 465,0</b>	<b>52 082,0</b>	<b>54 743,7</b>	<b>58 182,0</b>	<b>59 014,1</b>	<b>54 380,0</b>	<b>60 393,6</b>
o cümlədən:								
neft-qaz sektoru	16 065,5	20 409,5	25 829,9	24 487,3	23 778,1	21 405,2	15 382,2	19 648,9
qeyri-neft sektoru	16 726,0	19 179,0	23 196,1	26 864,4	30 525,9	33 195,9	34 138,8	36 153,5
məhsula və idxala xalis vergilər	2 810,0	2 876,5	3 056,0	3 392,0	3 878,0	4 413,0	4 859,0	4 591,2

Mənbə: stat.gov.az (ilkin məlumatlar əsasında)\*.

Bunu vurğulayaq ki, yeni qeyri-neft sənaye sahələrinin inkişafı 2002-2005-ci illərdə orta və xırda sahibkarlığın inkişafına dair proqramda, 2004-2008-ci illəri və 2009-cu illəri əhatələyən regional inkişaf proqramlarında, 2008-2015-ci illər üzrə ərzaq təhlükəsizliyi proqramında, neft və qaz gəlirlərinin 2005-2025-ci illərdə idarə olunması üzrə uzunmüddətli strategiyada, 2008-2015-ci illərdə yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişafa dair proqramda öz əkisni tapıb. 2006-2010-cu illər üzrə büdcə sənədlərində sənaye siyasətinin əsas məqsədi kimi qarşıdakı illərdə sənaye sahəsində dövlət siyasətinin əsas məqsədi dayanıqlı və yüksək artım templərinin təmin olunması, sənaye istehsalının strukturunun təkmilləşdirilməsi və rentabelliyyənin artırılması qeyd edilir. Bu məqsədə çatmaq üçün sənayedə innovasiya və investisiya fəallığının tempinin yüksəldilməsi, qeyri-neft emal sektorunun inkişafı üçün müxtəlif stimullaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsi, idxalı əvəzləyən və ixrac yönümlü məhsulların istehsalının daha da əhatələnməsi nəzərdə tutulur. Vurğulanan proqramlarda sənayenin bu sahələri prioritet kimi qarşıya qoyulmuşdu:

-Balıq sənayesinin inkişafı ;

-Maşınqayırma sənayesində istehsalın diversifikasiyasının genişləndirilməsi;

-Kimya sənayesinin dəstəklənməsi, əsasən də kimyəvi xammal, hazır məhsulun və material idxalından asılılığının azaldılması;

-Metallurgiya sənayesinin, o cümlədən alüminium və boru istehsalının müasir texnologiya əsasında bərpası və inkişafı , qara və əlvan metallurgiya, dəmir filizi, alunit istehsalının dəstəklənməsi, qara metallurgiyanın müasir standartlara və bazar tələblərinə cavab verən son məhsullarının istehsalının təşkili, alüminium və başqa əlvan metallardan və onların qalıqlarından son məhsul istehsalının genişləndirilməsi;

-İnşaat materiallarının (gips, kafel, inşaat yapışqanları, sement və sement xammalı, bentonit) istehsalının genişləndirilməsi və qonşu ölkələrə ixracının stimullaşdırılması;

-Yeyinti məhsullarının (şərab, ət-süd məhsulları, qənnadı məmulatı, konservləşdi-

- rilmiş meyvə-tərəvəz məhsulları istehsalının) daxili istehsalının inkişaf etdirilməsi və ixracının stimullaşdırılması;
- Quşçuluq sənayesinin inkişafı ;
  - Yerli xammal (pambıq, ipək, gön-dəri, ipək) əsasında yüngül sənayenin, o cümlədən tikiş və toxuculuq, xalçaçılıq, ipəkçilik sənayesinin inkişafının dəstəklənməsi, geyim məhsullarının istehsalının genişləndirilməsi;
  - İstehsalı əllə toxunması mümkün olan xalçaların əhatə dərəcəsinin genişləndirilməsi.

Azərbaycanda digər qeyri-neft sektorlarından biri də **turizm** sektorudur. Turizm sektorunun SWOT analizi ilə tanış olaq.

Harvard universitetinin professoru olan Kenneth Andrews 1963-cü ildə SWOT təhlil Strateji planlaşdırma işini icra etmək məqsədi ilə yaradılan vasitədir. SWOT – Weaknesses (zəif tərəflər), Strengths (güclü tərəflər), Threats (təhlükələr) və Opportunities (imkanlar) sözlərinin qısa şəklidir. Respublikamızda turizm sənayesinin inkişafının mövcud vəziyyətini bu səpkidən incələyək.

*S (Strength-Güclü tərəflər)* münbit iqlim şəraiti, təbii sərvətlərlə bolluq, mədəni turizmin inkişafından ötrü 6 mindən çox mədəni və tarixi abidələrlə zənginlik, Asiya və Avropa qitəsinin kəsişməsində yerləşməsi, turizm məqsədləri üçün minə qədər termal mineral su qaynaqlarının olması, qış turizminin inkişaf etməsi üçün ərazinin 2/3-nin dağlıq relyefə malik olması, yayla turizmi üçün ərazilərlə bolluq, turizmin məqsədləri üçün istifadəsi mümkün olan Milli Parkların mövcudluğu, ekologiya, dağ, kənd turizminə uyğun ərazilərin mövcud olması, coğrafi mövqe səpkisindən turist göndərən bazarlara yaxın yerləşməsi, Azərbaycan əhalisinin qonaqsevərlik mədəniyyəti, ekoloji balansın hələ pozulmaması, qismən siyasi sabilliyin mövcudluğu, milli-mənəvi dəyərlərin mövcudluğu.

*W (Weaknesses- Zəif tərəflər)* infrastrukturun zəif inkişaf etməsi, kommunal xidmətlərin aşağı səviyyədə olması, Maliyyə vasaitinin azlığı, doğru reklam və marketinq çatışmazlığı, regionun inkişafına istiqamətlənmiş tikintilərdə fond çatışmazlığı, mədəni, tarixi və təbii mirasın kifayət qədər qorunma bilməməsi, turizm

düşüncələrinin formalaşmaması, investisiya təşviqlərinin yetəri sayda olmaması, turizm potensialı olan müəyyən yerlərdə məqsədsiz tikintilərin indiyə kimi mövcud olması, turizm təhsilində keyfiyyətin çox aşağı səviyyəsi, turizm personallarında xarici dil biliyinin demək olar ki, olmaması, azad rəqabət mühitinin olmaması, idxaldan aşırı asılılıq, beynəlxalq turist bazarında rəqabət qabiliyyətliliyinin dinamikasının zəif olması, informasiya – reklam təbliğatı geniş aparıla bilməməsi, turizm məsulunun bazara ixracında məsuliyyətsizlik, xarici tur operatorlarının satış katoloqunda Azərbaycandakı turizm şəraitinə yetərincə yer ayrılmaması, turizm sahəsinə məxsus statistik mənbələrin bir sisteminin yaradılmaması, bürokratik əngəllərin hələ də mövcudluğu, regionlarda mehmanxanaların azlığı, , xarici tur operatorlarının daxili bazara müdaxiləsi, turizm sənayesi sahəsində səriştəsizlik.

O (Opportunities-İmkanlar) Getdikcə inkişaf etməkdə olan dünya turizmi, idman, məcarə, ekoturizm kimi fərqli turizm novlərinə olan marağın tədricən artması, nəqliyyat sektorunun inkişaf etməsi və buna əlaqədar olaraq uzaq məsafəli səyahət imkanlarının artması, müxtəlif təbəqəli insanlar arasında tətillər mədəniyyəti düşüncəsinin formalaşması, insanlarda ayrı-ayrı ölkə mədəniyyətlərinə alışıma istəyinin artması, dünya əhalisinin xərclənəbilən gəlir imkanlarının çoxalması, dünya əhalisinin sürətlə çoxalması, gənc nəslin nisbi çoxluğu, dünya çapında yoxsulluğun aradan qaldırılması proqramlarının və davamlı inkişaf konsepsiyasının reallaşdırılması, snobizm.

T (Threat-Təhlükələr) Sərt rəqabət mühiti, integrasiya toplumalarının birlik daxili səyahətləri dəstəkləyən siyasətlər sistemi, rəqib olan ölkələrin bu sahədə praktikalarının çox olması, ətraf aləm faktoru, qlobal böhranlar. (Bura kimi)

Yekun olaraq, AR-da dolaylı və birbaşa məşğulluğu yaradan, iqtisadiyyata iri həcmdə valyuta qazandıran bölmə kimi turizmin inkişaf etməsi üçün yetəri qədər təklif imkanı var olmaqdadır. Qeyd etdiyimiz qaynaqları səmərəli və effektiv şəkildə istifadə etməkdən ötrü müəyyən olunan zəif nöqtələr incələnməli, çıxış yolu tapılmalıdır. Qarşılaşılacaq təhlükələr və fürsətlər öncədən nəzərə alınaraq, strateji



turizm planlaşdırılması edilməlidir. Bu planlaşdırma çərçivəsində özəl və dövlət sektor öhdəsinə düşən öhdəlikləri icra etməlidir.

Dövlətlərin turizm sektoruna müdaxiləsi turizm siyasətinin köməyiylə yerinə yetirilir. Turizm siyasəti – bu ölkədə turizm sektornu inkişaf etdirmək, istiqamətləndirmək, nəzarəti aparmaq məqsədilə, idarəçilər tərəfindən fərqli vasitələr istifadə olunmaqla müəyyən edilən hədəflər və yanaşmalar, alınan tədbirlər və yaxud bunların toplusudur. Turizm və bu kimi regionların inkişaf məsələlərində dövlət müdaxiləsi neqativ yan təsirlər yarandığı, ictimai əmtəə təmin olunduğu, özəl sahibkarlığın uğursuz olduğu vaxtlar baş verir. Turizm çoxsaxəli sahə olduğundan dolayı turizmlə əlaqəli insan resurslarının inkişaf etdirilməsi, infrastruktur sisteminin qurulması, çirklənmə, ətraf mühitin balansının pozulması, social - mədəni həyatda cərəyan edən dəyişikliklər, yerli camaatın və turistlərin mədəniyyəti arasında toqquşmaların olması, turistik xərcləmələrin bölgəsəl inflyasiya yarada bilməsi, turizmdən gələn gəlirlərinin mövsümi xarakter alması, bəzi istehlak məhsullarının idxal olunması kimi məsələlərə kompleks əlaclar tapılmalıdır. Bu cür problemlərin dövlət müdaxiləsi olmadan tamamilə aradan qaldırılması mümkünsüzdür.

**Bunuda qeyd etmək yerinə düşər ki,** "2010-2014-ci illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı"nda turizm sahəsinin bir daha qeyri-neft sektorunun prioritet sahəsi kimi təsbit edilmişdir: "Qeyri-neft sahələrinin yüksəlişi ilə davamlı iqtisadi inkişafın təmini yeni dövrdə ölkəmizdə qarşıda duran mühüm vəzifədir. Coxsaylı tədqiqatlardan məlum olur ki, turizm öz perspektivliyinə görə qeyri-neft bölmələri arasında qabaqcıl mövqelərdən birini tutur". [53] Rəsmi elan olunan hədəf Azərbaycanda turizmin ÜDM-də payını 2009-cu ildəki 0,8%-dən 2025-ci ilədək 3%-ə çatdırmaqdır. [54] Bundan başqa, dövlət proqramlarında rəqabətə davamlı turizm bazarının yaranması, turizmdən dövlət və yerli büdcələrə daxil olan vəsaitin həcmi artırmaq, turizm infrastrukturunu və maddi-texniki bazanı möhkəmləndirmək kimi məqsədlər də irəli sürülmüşdür.

Turizmin yaratdığı imkanlardan faydalanmaq üçün ilk olaraq infrastruktur

qurulmalıdır. Nəqliyyat və İnfrastruktur sektoru yatırımları dövlət tərəfindən aparılır. Potensial və mövcud qaynaqların müəyyən edilməsi, xarici turizmin xərclərinin aşağı salınması, turizm sərmayə yatırımlarında istifadə olunan xərclərinin minimuma endirilməsi, idxal əvəzləmə siyasətinin köməylə turizm sektorunda istifadə edilən idxal məhsullarının azaldılması, vergi güzəştlərinin köməylə xarici sərmayə axınının təmin olunması, özəl sektoru təşviqedicilə subsidiyaların paylanması, tarixi memarlıq abidələrinin dəyərləndirilməsi, bərpası və qorunması normativ-hüquqi bazanın yaxşılaşdırılması, turizm sahəsində lisenziyalaşdırma prosedurunun sadələşdirilməsi, turistlər üçün daha asan viza rejiminin təşkili, turizm təhsilinin inkişaf etdirilməsinə investisiyaların yatırılması, turizmin inkişaf etdiyi bölgələrdə sosial infrastruktur ilə iqtisadi infrastrukturun birlikdə dəyərləndirilməsi, arxeoloji, təbii balansın mühafizəsi, çirklənmənin önənməsi tədbirləri turizmin inkişaf etməsi üçün başlıca hədəflərdə yer tutmaqdadır. Bu hədəflər planına nail olunmaqla zəif cəhətlərin böyük hissəsi aradan götürüləcək və ölkəmizin dünya turizminin gəlirlərindən aldığı payı gözə çarpacaq dərəcədə artacaqdır. Bununla belə dövlət qurumları arasında lazımi koordinasiyanın olmaması (Turizm Şurası və digər koordinasiya qurumlarının yoxluğu), yoxsulluq və aşağı əməkhaqqı səviyyəsinin regionlarda özünü daha geniş büruzə verməsi, ölkədə mal və xidmətlərin qiymətlərinin yüksək olması və milli məzənnənin davamlı dəyər qazanması kimi faktorlarda turizm sektorunun qeyri-neft sektorunun prioritet sahəsi kimi inkişafına, davamlı rəqabətliyinə mənfi təsir göstərir.

Eyni anda onu da nəzər yetirmək vacibdir ki, turizmdən gələn gəlirlər ölkə ilə bağlı informasiyalardan sıx asılıdır və bəzən kəskin dəyişə bilər. Bütün bu kimi problemlər son illərdə turizmin inkişafı üçün görülən işlərə rəğmən bu sahənin qeyri-neft sektorunun davamlı inkişaf edə biləcək alternativ sahəsi ola bilməsi potensialını daha da həssaslaşdırır.

## **2.2. Azərbaycanca Qeyri-neft sektorunun strukturunun təkmilləşdirilməsi və ixracın artırılması imkanları**

Azərbaycanın reallaşdırılan investisiya proqramları, iqtisadi potensialı təkcə qaz və neft üsürləri üzərində formalaşmayıb. Belə ki, ölkəmizin tərəqqisi faktrunda dayanan daha bir amil məhz qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində görülən işlərin səmərəli olduğunu deyə bilərik. Bu səmərəni şaxələndirmək və artırmaq isə birinci növbədə inkişaf traektoriyasının nəhəngliyindən xəbər verməkdədir. Məhz elə bu səpkidən, beynəlxalq bazarda neftin dəyərinin 2 dəfədən çox gerilməsi qeyri-neft sektoru sahələrinin sürətlə böyüməsinə təkan verməlidir.

Qeyri-neft sektoru 6 əsas sahədən ibarətdir: sosial xidmətlər və ticarət, tikinti, telekommunikasiya və rabitə, nəqliyyat, qeyri-neft sənayesi və kənd təsərrüfatı. Qeyd olunan sahələrin tənzimlənməsi məhz dövlət tərəfindən qəbul edilən və icraya yönəldilən qanunvericilik aktları vasitəsilə həyata keçirilir. Qeyri-neft məhsullarının istehsalının əsas məqsədi ölkəni lazımi sənaye malları ilə təmin etməklə yanaşı, bu istiqamətdə güclü ixrac potensialının yaradılması, ölkənin valyuta gəlirlərinin artırılması və sahibkarlığın inkişafı na dəstək olmaq yolu ilə iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsidir.

AR Nazirlər Kabinetinin 2011-ci il, 8 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş **"2011-2013-cü illər üçün qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılmasına dair tədbirlər Planı"**nda əsasən aşağıdakıların həyata keçirilməsi yer almışdır:

- Xarici ticarət sahəsində daha münbit bir mühitin yaradılması, habelə bu sferada dövlət tənzimlənməsinin istiqamətlərinin təkmilləşdirilməsi və yeni Qanun layihəsinin işlənilib hazırlanması;
- Gömrük qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi və ixrac proseslərinin sadələşdirilməsi, müvafiq olan normativ hüquqi aktlara dəyişik və əlavələrin hazırlanması;
- "Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təsviqi Fondu"nun (AZPROMO) fəaliyyətinin öncül beynəlxalq praktika əsas tutulmaqla təkmilləşdirilməsi;

- İxrac etmək məqsədilə məhsulların istehsalı prosesinin kreditləşdirilməsi istiqamətində mexanizmlərin hazırlanması;
  - Xidmət və Məhsulların ixracının sığortalanması mexanizminin təkmilləşdirilməsi;
  - Ölkədən kənara ixrac edilən xammal və yarımfabrikatların hazır məhsul vəziyyətinə kimi istehsalının və ixracının motivləşdirilməsi;
  - Azad zonaların (azad liman zonaları, sərbədiyyanı ticarət zonaları, və s.) və sənaye zonalarının (sənaye klasterlərinin) yaradılması;
  - Mövcud potensial ixrac bazarlı ölkələrdə Azərbaycan ticarət evlərinin formalaşdırılması;
  - Qeyri-neft məhsulları ixrac edən sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan ayrı - ayrı subyektləri və onların istehsal etdikləri məhsullar, digər əhəmiyyətli ixrac elementlərini özündə cəmləşdirən məlumatlandırma sisteminin yaradılması və s.
- Bu sənədə daxil edilmiş bir çox vacib tədbirlərin təşkili və icrası baş tutmuşdur.

Ölkəyə ölkədən kənar investisiyaların cəlb edilməsi, investorların ölkə iqtisadiyyatına iri kapitalın gətirilməsində həvəsləndirilməsinin qanunvericilik əsasları yaradılmış, sahibkarlığın və biznes mühitinin inkişafı üçün böyük həcmli işlər görülmüşdür. **"İnvestisiya fəaliyyəti haqqında" və "Xarici investisiyaların qorunması haqqında" ölkə qanunları** qəbul edilmişdir. Bu qanunlara görə, dövlət investisiya fəaliyyətinin tənzimlənməsinə, qoyulmuş investisiyaların qorunmasına zəmanət verir, investisiya şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün kompleks tədbirlər görür, mexanizmlər işləyib hazırlayır və reallaşdırır, investisiya fəaliyyəti subyektlərinin işini tənzimləyir və sabitliyini qoruyur, investorların hüquqlarını müdafiə edir və digər mühüm tədbirlərin təşkilatçısı kimi çıxış edir. **"Xarici investisiyaların qorunması haqqında" təkmilləşdirilmiş və əlavələr edilmiş Qanunla** ölkə iqtisadiyyatına sərmayələr yatırmış investorların hüquqi müdafiəsi, investisiyaların cəlb edilməsi sahəsində milli subyektlərlə bağlanmış kontraktların şərtlərinin icra olunmasına dövlət nəzarəti mexanizmləri müəyyənləşdirilmişdir.

Xarici kapitalın ölkəmizə gətirilməsi və investorların fəaliyyətinin daha da

təkmilləşdirilməsi məsələləri ölkə Prezidentinin **“İnvestisiya fəaliyyətinin təsviqi üzrə əlavə tədbirlər haqqında” Sərəncamında** öz əksini tapmışdır . Investisiya fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi, qanunvericilik bazasının gücləndirilməsi öz növbəsində ölkəmizin mineral və xammal resurslarından daha əlverişli istifadə olunmasına, yeni rəqabətqabiliyyətli ixrac təyinatlı mal və məhsulların çeşidinin artırılmasına, ixracın stimullaşdırılmasına, hazır sənaye məhsullarının ixracının genişləndirilməsinə, bütövlükdə ölkədə investisiya fəaliyyətinin gücləndirilməsinə, qeyri neft sektorunun inkişafının sürətləndirilməsinə və onun ixrac potensialının əhəmiyyətli səviyyədə artırılmasına şərait yaradır, bu proseslərdə hüquqi-normativ bazanın etibarlılığını, işləkliliyini artırır.

Azərbaycanda infrastruktur layihələri icra edilir, neftin qiyməti 2015-ci ildə iki dəfədən artıq aşağı düşüb. Belə ki, bu amil gəlirlərə mənfi təsir göstərsə də, az gəlir əldə olunsa da, qazanc mövcuddur. Cənab Prezidentimiz İlham Əliyevin qeyd etdiyinə görə, bununla yanaşı, iqtisadiyyatımızın budaqlanması hesabına təmin edilən potensial imkan yaradır ki, Azərbaycan vətəndaşı bunu hiss etməsin: “Dayanıqlı inkişaf bu yöndə gedəcək. Biz nefti, qazı unutmalıyıq, ümumiyyətlə, kənara qoymalıyıq. Elə vaxt olacaq ki, neft qiymətləri bizdən ötrü xüsusi bir əhəmiyyət daşımayacaq. Ona görə ki, kənd təsərrüfatı, turizm, sənaye, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları - Azərbaycanda bu kimi sahələr inkişafdadır və daha sürətlə inkişaf etməlidir.”

Göründüyü kimi, ölkə başçısı - Prezident İlham Əliyevin uzaqgörən siyasəti bu gün ölkəmizin inkişafına öz töhfələrini verməkdədir. Belə ki, bu, belə deməyə əsasdır ki, əgər ölkəmizdə Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında qeyri-neft sektorunun inkişafı məsələsinə xüsusi diqqət və qayğı göstərilməsəydi, bu vaxt tamamilə ayrı mənzərə ilə üz-üzə qalmış olardıq. Məhz elə bu uzaqgörənlik faktoru hazırda Azərbaycanın inkişafı nda öz uğurlu sözünü deməkdədir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan iqtisadiyyatının hərtərəfli və dinamik inkişafı prosedurunun təmin edilməsi üçün son zamanlarda ciddi islahatlar həyata

keçirilib, ölkənin neft ixracından asılılığını minimuma endirmək, əsas ağırlıq mərkəzini qeyri-neft sektoruna vermək üçün əhəmiyyətli işlər görülüb. Nəticə etibarilə son zamanlarda qeyri-neft sektorunda istehsal gözə çarpacaq dərəcədə yüksəlib. Bununla yanaşı, qeyri-neft bölməsinə dövlət səviyyəsində qayğı, diqqət və dəstək əskik olmur.

Prezident İlham Əliyev qeyri-neft sektorunun əhəmiyyətini qeyd edərək söyləmişdir: “Qeyri-neft sektoru gələcəkdə Azərbaycanın iqtisadi inkişafını daha da böyük çəkiddə təmin edəcəkdir. Qeyri-neft sektorunun inkişafı bizə imkan verir ki, ölkə iqtisadiyyatı çoxsaxəli şəkildə inkişaf etsin və iqtisadiyyatımızın dayanıqlı inkişafını təmin etsin” [7, s. 58].

Vurğulamaq yerinə düşərdi ki, qeyri-neft sektorunun inkişafı prosesində sənayenin də rolu danılmazdır. Təkcə götürsək, son illər sənayenin qeyri-neft bölməsi üzrə yetəri qədər böyük layihələrin maliyyələşdirilməsinə 400 milyon manata qədər güzəştli kreditlər ayrılıb. Bunun nəticəsi olaraq bir sıra sənaye malları üzrə idxaldan asılılıq azalıb, bəziləri üzrə isə ixrac potensialı imkanları yaranıb. Təkcə ötən 2014-cü ildə 230-dan çox sənaye müəssisəsi açılıb, mövcud sənaye müəssisələrinin istehsal gücləri artıb, 5 elektrik stansiyası istifadəyə verilib. Hazırda proses davam edir. Bu gün tikinti materiallarından sement, hörgü blokları, gips, boya, metal konstruksiya və s.-nin istehsalı daxili tələbatı ödəməyə imkan yaradır.

Cari ildə də eyni proses müvəffəqiyyətlə davam etdirilməkdədir. Qeyri-neft sənaye məhsullarının ən çox artımı içki, kimya sənayesi məhsulları, hazır metal məmulatları, plastmas və rezin, tikinti materialları, elektrik avadanlıqları, mebel, avtomobil və qoşqu istehsalında müşahidə edilib.

Postneft zamanında qeyri-neft bölməsinin yüksək inkişaf perspektivləri iqtisadiyyatın diversifikasiyası üçün əsaslı stimullardan birinə çevrilməklə respublikamızın yaxın onillikdə qeyri - neft məhsullarının ixracatçısı formasında dünyada iri çaplı prestijə malik olmasını təmin edəcək. Şübhəsiz ki, ilkin mərhələdə iqtisadiyyatın diversifikasiyasının sürətinin yüksəldilməsi üçün neftdən

gələn vəsaitlərin həcmi müstəsna rol oynayacaq. Reallaşdırılan məqsədyönlü investisiya proqramlarının icra edilməsi nəticəsində neftdən xaric sahələr valyutatutumlu olmaq üzrə, gələcək iqtisadi inkişaf naminə dərin zərurət yaradacaq.

Qeyri-neft strategiyasının hazırki mövcud ssenarilərinin gələcək vaxtlarda daha da yaxşılaşdırılması və artım tempinə uyğunlaşdırılması da başlıca şərtidir. Yeniləşən dünyanın inkişaf tempinə uyğun təkamül prosesi ardıcıl və sistemli şəkildə bu sektorun bütün sferalarını əhatə etmiş olacaq. Neftdən sonrakı iqtisadiyyatın əsas katalizatoru qismində çıxış edəcək sahələrin inkişaf planı iqtisadi, sosial, hüquqi, təşkilati və fəlsəfi baxımdan həm də tamamilə yeni bir iqtisadi kriteriyanı - klasterial inkişafı da labüd edir. Yəni iqtisadiyyatın perspektiv inkişafı klasterlər üzrə həyata keçirilən siyasi konsepsiyaya əsaslanmış olacaq.

2008-ci ildən sonrakı zaman daha çox dünya ölkələrində iqtisadi-siyasi böhranın dərinləşməsi ilə yadda qaldı. Avropanı sarsıdan, hələ də həlli olmayan qaçqın-miqrant məsələsi, Türkiyə-Rusiya, İran-Səudiyyə Ərəbistanı münasibətlərindəki gərginliklər, yaşadığımız bölgədə baş verən hadisələri də eyni iqtisadi-siyasi böhranın xülasəsi kimi qiymətləndirmək olar.

Bu böhran əksər dünya ölkələrini bürüsə də, Prezident İlham Əliyevin uzaqgörən siyasəti ölkəmizi uzun müddət zərbələrdən qoruya bildi. Nəticədə böyük iqtisadi layihələr reallaşdırıldı, sosial sahədə bir sıra addımlar atıldı. Məhz bu siyasətin nəticəsidir ki, son vaxtlar ÜDM-in qeyri-neft sektorundakı xüsusi çəkisi 70 faizə qədər artıb. 2015-ci il “Kənd təsərrüfatı ili” elan olunub və nəticə etibarilə 6,6 faiz artım əldə olunub.

Prezident İlham Əliyev son iclaslarda 2016-cı il üçün öndə duran vəzifələrdən danışarkən cari ili islahatlar ili adlandırır və beləliklə, bu istiqamətdə mühüm addımlar atılmaqdadır. Ayrı – ayrı müxtəlif təbəqələrdən olan insanlara, məcburi köçkün və qaçqınlara, eləcə də aztəminatlı ailələrə verilən müavinətlərin yüksəldilməsi sosial sahədə dövlətin qarşıya qoyduğu prioritet istiqamətlərdəndir.

Azərbaycanda əhəmiyyətli iqtisadi inkişafda neft sferasının rolu aparıcı olsa

da, son vaxtlar qeyri-neft sektoru ümumi iqtisadi göstəricidə önə çıxmaqdadır. Rəsmi statistika və makroiqtisadi göstəricilərə əsaslanaraq, son illər ölkədə qeyri-neft sektorunda özünü biruzə verən artım sürəti xeyli artıb və bu da öz sırasından neft gəlirlərinin iqtisadiyyatın bir neçə qollara bölünməsinə hesablanan xərclənmə strategiyasının özünü sübut etdiyini göstərir. Azərbaycan bu resurslardan qazandığı gəlirlər hesabına iqtisadiyyatının başqa sahələrini uğurla şaxələndirə və onun neftdən asılılığını minimuma endirə bilib. Bu strategiya nəticəsində ölkədə kənd təsərrüfatı, turizm, tikinti, nəqliyyat, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sferalarında durmadan artım tempi hökm sürməkdədir. Dəqiq bir məsələni də qeyd edək ki, son zamanlar ölkədə yaradılan 1 milyondan yuxarı yeni iş yerinin böyük qismi məhz qeyri-neft sektorunda özünü tapır. Kənd təsərrüfatı, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, turizm, emal sənayesi AR-da qeyri-neft sektorunun inkişafında başlıca prioritet bölmələr hesab edilir. BMİ-lər (Beynəlxalq maliyyə institutları) bu tipli bölmələr arasında kənd təsərrüfatı və turizmin vacibliyini xüsusi qeyd edirlər. Belə ki, ölkədə məşğul əhəlinin böyük bir hissəsi məhz kənd təsərrüfatında çalışdığı hamıya məlumdur. Bu səbəbdən ölkədə kənd təsərrüfatının inkişafına yönələn ardıcıl dövlət proqramları, islahatlar və müasir texnologiyaların cəlb olunması prosesi həyata keçirilməkdədir.

Beynəlxalq və yerli ekspertlərin hesablamalarına görə, ölkənin turizm imkanlarından tam istifadə qeyri-neft sektorunun ÜDM-də payının artımına gətirib çıxaracaq. Belə ki, Azərbaycanın zəngin turizm potensialına sahib olması və ölkəmizdə turizm infrastrukturunun son zamanlarda sürətli inkişafı qeyri-neft sektorunun bu yönü üzrə ölkəyə iri həcmli gəlirlər vəd edir.

Hazırkı vaxtda Azərbaycanda istehsal olunan qeyri-neft məhsulları, həmçinin kimya sənayesi məhsulları, elektrik maşınları və avadanlıqları, onların ayrı-ayrı hissələri, hazır toxuculuq məmulatları, tikinti materialları və s. müxtəlif xarici ölkələrə ixrac olunur. İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və qeyri-neft sektorunun inkişaf etməsinə stimül yaratmaq üçün orta və xırda sahibkarlığın yardım almasına,



bu cür fəaliyyət göstərənlərə güzəştli dövlət kreditlərinin hesablanmasına, kənd təsərrüfatına subsidiyaların yönəldilməsinə, ölkə üzrə nəqliyyat-kommunikasiya infrastrukturunun yenidən təşkilinə milyardlarla dollar vəsait xərclənib. Çox keçmədən bütün bu xərcləmələr öz töhvəsini verməyə başlayıb və iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunda əhəmiyyətli canlanmaya səbəb olub.

Hal-hazırda Azərbaycanda turizm, kommunikasiya-informasiya texnologiyaları, kənd təsərrüfatı, emal etmə sənayesi qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi yolunda müəhim prioritet sahələrdir.

Kiçik və Böyük Qafqaz dağ sistemlərinin şərq tərəfini əhatələyən Azərbaycan Respublikasının ərazisi mürəkkəb forması, müxtəlif və rəngarəng faydalı qazıntıların olması ilə də fərqlənir. Azərbaycan qeyri-filiz və filiz yataqlarının bolluğuna görə Qafqazda önəmli yer tutur. Azərbaycan Respublikasının ərazisi bir sıra qeyri-filiz, filiz, yanacaq faydalı qazıntıları ilə bəzədilib. Bunların içərisində enerji daşıyıcılarından neft və qaz, filizlərdən dəmir, xrom, qızıl, mis, sink, qurğuşun, kobalt, molibden, qeyri-filizlərdən əlvan və bəzək daşları, fosforit, kükürd kolçedanı, dolomit, daş duz, alunit və s. geniş yayılmışdır. Ölkəmizdə filiz yataqları əsasən Kiçik Qafqaz və Böyük Qafqaz ərazilərində və Naxçıvan MR-in dağlıq ərazisində yerləşir. Kiçik Qafqaz dağları «Azərbaycan Uralı» adı ilə çoxdan məşhurdur. Orada müxtəlif qeyri-filiz və filiz faydalı qazıntı yataqları aşkar edilmiş, öyrənilmiş və onların bir çoxu müxtəlif vaxtlarda istismara verilmişdir. [36, s. 109]

Son dövrlərdə dünya bazarında neftin qiymətində enmələr Azərbaycan iqtisadiyyatına müəyyən qədər təsirlər etməkdədir. Bu baxımdan hazırki dövlət siyasəti əsasən neft gəlirlərindən səmərəli istifadə etməklə qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafını təmin etməkdir. Bu isə əsasən investisiya siyasətindən daha çox asılıdır. Məlumdur ki, iqtisadi artım kimi əsas götürülən faktor investisiyaların həcm və strukturundan asılıdır. Eyni zamanda ixracın stimullaşdırılması, ixracın təşviqi və ölkənin ixrac qabiliyyətinin artırılması əsas prioritet istiqamətlərdəndir. İxracın isə artırılması və stimullaşdırılması birbaşa rəqabətqabiliyyətliliyə

əsaslanır. İqtisadi göstəricilərin dinamikasına nəzər saldıqda, bu istiqamətdə aparılan işlərin, qəbul edilmiş dövlət proqramlarının, konsepsiyaların qeyri-neft sektorunun inkişafında ciddi artımların olduğunu deməyə əsas verir.

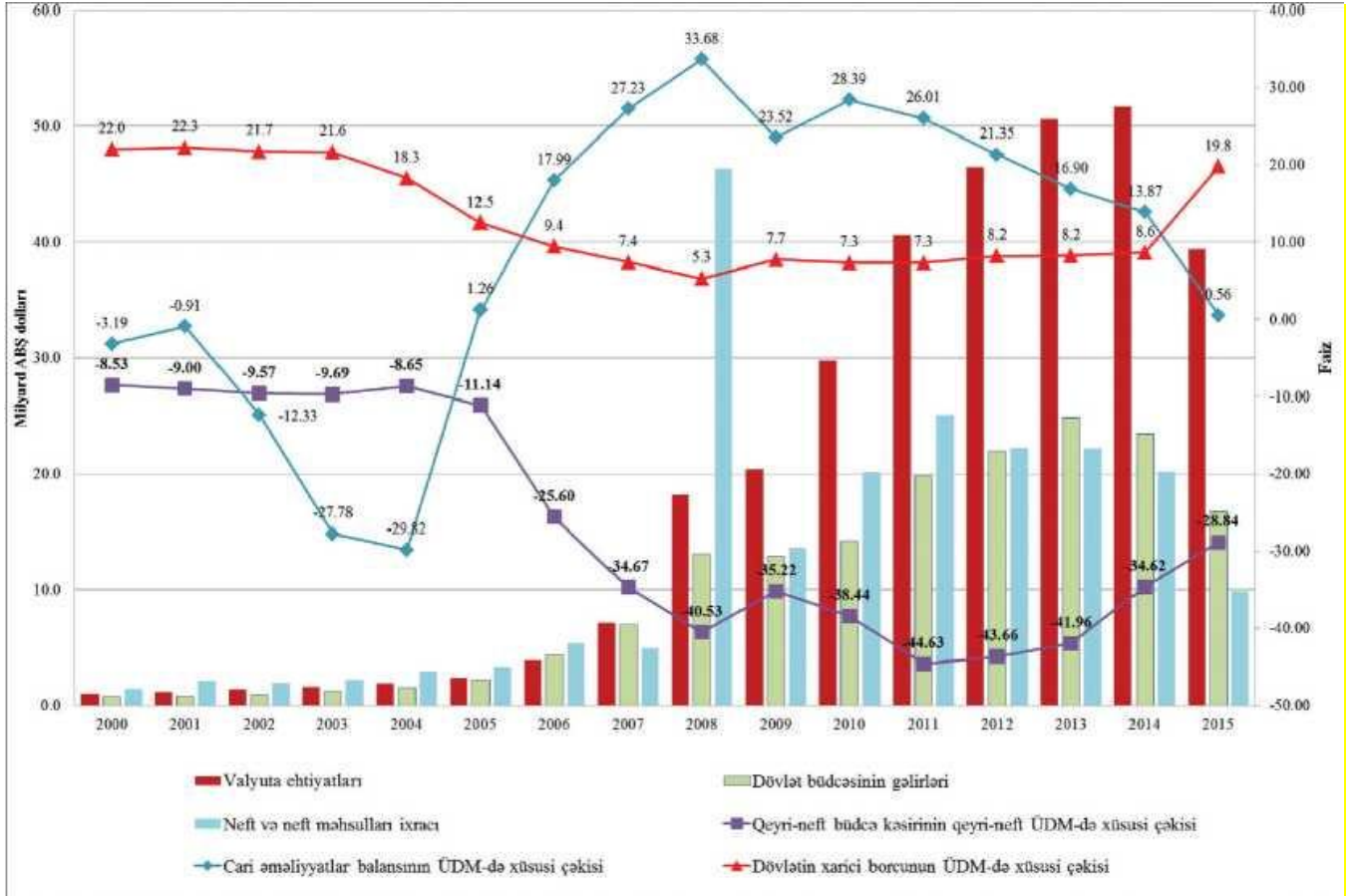
Son zamanlar neft-qaz sektoru AR-ın ixracının, dövlət büdcəsi gəlirlərinin və valyuta daxilolmalarının başlıca mənbəyi olmaqla iqtisadi fəallığın və iqtisadi artımın başlıca determinantı formasında çıxış etmişdir. 2006-cı ildən başlayaraq yüksələn neft gəlirləri dövlət xərclərini nəzərə çarpacaq dərəcədə artırmağa imkan yaratmış və dövlət investisiyalarının köməyi ilə bir çox infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsinə və iqtisadi artım tempinin sürətlənməsi ilə nəticələnir.

2005-2014-cü illərdə dövlət büdcəsinin xərcləri 8,7, əsas kapitalla istiqamətlənmiş investisiyalar 3,1, həmçinin qeyri-neft sektoru üzrə əsas kapitalla yatırılmış investisiyalar 5,8 dəfə, o cümlədən ÜDM nominal ifadədə 4,7 dəfə, qeyri-neft sektoru üzrə ÜDM isə 5,1 dəfə çoxalmış, qeyri-neft sektoru üzrə ÜDM-in orta illik real artım tempi 9,5 faiz təşkil etmişdir.

2005-2014-cü illərdə əsas kapitalla istiqamətlənmiş investisiyaların ÜDM-də orta xüsusi çəkisi 28,9% təşkil etmiş və 54,4%-i dövlət bölməsinin payına düşmüşdür. 2008- 2013-cü illərdə əsas kapitalla istiqamətlənmiş investisiyalarda qeyri-neft sektorunun payı 70%-dən çox olmuş, 2014 və 2015-ci illərdə isə aşağı düşərək, 66,2 və 55,1 faiz olmuşdur. Bununla belə qeyd edilməlidir ki, 2005-2014-cü illərdə əsas kapitalla istiqamətlənmiş toplam investisiyanın 36%-i büdcə vəsaitləri hesabına təmin edilmiş və 63,4%-i tikinti-quraşdırma işlərinin icrasına yönəldilmişdir. Göründüyü kimi, qeyri-neft sektorunda artım əsasən tikintiyə, xüsusilə də yolların çəkilişi, körpülərin, binaların tikintisi kimi infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsinə istiqamətlənən dövlət investisiyaları hesabına təmin olunmuşdur [Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllifin hesablamaları].

Bu səpkidən də 2014-cü ilin ortalarından başlayaraq neftin qiymətinin sərt şəkildə geriləməsi bir sıra digər neft ixrac edən ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da valyuta gəlirlərinin və tədiyyə balansının profisitinin əhəmiyyətli

azalmasına gətirib çıxarmışdır. Bütçə gəlirlərinin azalması və Valyuta daxil olmalarının da öz növbəsində bütçə xərclərinin və investisiyaların azalmasına və iqtisadi artım tempinin yavaşlamasına səbəb olmuş, fiskal riskləri artırmışdır (**bax: şəkil 1**).



**Şəkil 1.** 2000-2015-ci illərdə Azərbaycanda neft-qaz sektorunun bir sıra makroiqtisadi göstəricilərin dinamikasına təsiri.

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi ([www.stat.gov.az](http://www.stat.gov.az)) və Mərkəzi Bankın ([www.cbar.az](http://www.cbar.az)) məlumatlarına əsasən müəllifin hesablamaları.

Şəkil 1-də verilmiş qrafikdən də gördüyümüz kimi, 2006-2014-cü illərdə ortalama 23,2% təşkil edən cari əməliyyat balansının profisitinin ÜDM-də xüsusi çəkisi 2015-ci ildə əsaslı dərəcədə geriləyərək 0,56%-ə düşmüşdür. Dövlət büdcəsinin kəsiri kafi həddə olsa da, bütçə dayanıqlığı səpkisindən qeyri-neft büdcə kəsirinin həcmi xüsusi əhəmiyyət daşıyır ki, onun da optimal səviyyəyə gətirilməsi xərclənən neft gəlirlərinin həcmindən asılıdır.

Qeyri-neft büdcə kəsirinin qeyri-neft ÜDM-yə nisbəti 2011-ci ildə 2000-ci ildəki -8,5% səviyyəsindən -44,6%-ə qalxmış, 2015-ci ildə isə -28,8%-ə enmişdir. Fiskal dayanıqlıq səpkisində xarici dövlət borcunun da cari səviyyəsini kafi qəbul etmək olar. Cari ilin yanvarın 1-nə Azərbaycanın xarici dövlət borcu 6,9 milyard ABŞ dolları, xarici dövlət borcunun ÜDM-ə nisbəti isə 19,8% olmuşdur. 2014- cü ilə nisbətən 2015-ci ildə xarici dövlət borcunun həcmi 6,4%, ÜDM-ə nisbəti isə 11,2 faiz bəndi yüksəlmişdir. 2015-ci ildə ÜDM-in real illik artım tempi 2,8 faizdən 1,1 faizə və qeyri-neft bölməsi üzrə isə 7 faizdən 1,1 faizə enmişdir. BVF 2016-cı və 2017-ci illərdə Azərbaycanda ÜDM-in gerçək artım sürətinin uyğun olaraq -3% və 1% təşkil edəcəyini proqnozlaşdırır [1, s. 39].

Ölkədə adambasına ümumi daxili məhsulun artımının əsas amili elmi-texniki tərəqqidir. Təbii resursların istehsalı sahələrinin inkişafı ölkədə elmi-texniki tərəqqini təmin etmir. Belə ki, elmi-texniki tərəqqini təmin edən sahələrə əsasən emal sənayesi sahələri olduğundan və bu sahələrdə elmi-texniki nailiyyətlərin mənimsənilməsi böyükdür. Nəticədə, əməlk məhsuldarlığının artırılması və məşğulluq imkanları baxımından qeyri-neft sektorunun inkişafı əhəmiyyətli olur. Araşdırmalar göstərir ki, neft sektoru rentaya əsaslanan və əsasən fondtutumlu sahədir. Belə şəraitdə ölkədə neft və qaz hasilatı sahəsinin birtərəfli inkişafı məşğulluğun təmin edilməsi baxımından mənfi haldır. Bu baxımdan, qeyri-neft sektorunun inkişafı məşğulluq səviyyəsinin təmin edilməsi və milli iqtisadiyyatın diversifikasiyasının yüksəldilməsində mühüm rol oynayır. Qeyri-neft sektorunun inkişaf zəruriliyi həm də milli iqtisadiyyatın mövcud potensialından istifadə ilə də bağlıdır.

Qlobal-iqtisadi xaos və risk, habelə neftin qiymətinin aşırı volatil olduğu bir şəraitdə milli iqtisadiyyatın dayanıqlıq qabiliyyətinin gücləndirilməsi və davamlı olaraq iqtisadi artımın təmin edilməsi, həmçinin yeni real imkanlara və çağırışlara uyğun iqtisadi siyasətin işlənməsi və formalaşdırılması mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Bu istiqamətdə bir sıra mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsinə artıq başlanılmışdır.

Belə ki, Mərkəzi Bank yüksək neft qiymətləri dövründə valyuta bazarında formalaşmış balansın əhəmiyyətli şəkildə dəyişdiyini və manatın məzənnəsinə təzyiqlərin artdığını, həmçinin tərəfdaş ölkələrdə baş verən devalvasiyaların milli iqtisadiyyatın beynəlxalq səviyyədə rəqabət imkanı üçün ciddi risklər yaratdığını və uzunmüddətli xarakter daşıyan xarici iqtisadi şokların gücləndiyini nəzərə alaraq tədiyyə balansının tarazlaşdırılması, ölkənin valyuta vəsaitlərinin kritik səviyyədə qorunması və milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin təmin edilməsi məqsədilə “üzən məzənnə rejiminə”nə keçid barədə qərar qəbul etmişdir. Mövcud şəraitdə bank sektorunda risklərin artması maliyyə sabitliyinin qorunması vəzifəsini daha da aktualaşdırmış və Mərkəzi Bank bank sektorunun restrukturizasiya prosesinə başlamışdır. Ölkədə struktur islahatlarına başlanılmış, eyni zamanda iqtisadi qanunvericiliyə bir sıra dəyişikliklər edilmişdir.

İnvestisiya fondlarının, qiymətli kağızlar bazarının, sığorta, kredit təşkilatları və ödəniş sistemlərinin fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması, nəzarətin həyata keçirilməsi və tənzimlənməsi, həmçinin cinayətkarlıq vasitəsilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və yaxud terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi və özgə əmlakın leqallaşdırılmasının önlənməsi sahəsində nəzarət sisteminin təkmilləşdirilməsinin, habelə bu kimi sahələr üzrə nəzarət sisteminin şəffaflığının və çevikliyinin təmin edilməsi məqsədilə dövlət başçısının müvafiq fərmanı ilə Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi, Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Sığorta Nəzarəti Xidməti və Mərkəzi Bankı yanında Maliyyə Monitorinqi Xidmətinin bazasında Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası yaradılmış və Mərkəzi Bankın bir sıra funksiyaları həmin quruma verilmişdir.

Ölkəmizdə risklərin və maliyyə dayanıqlığının idarə olunması tədbirlərinin daha da möhkəmləndirilməsi zərurəti, digər tərəfdən fiskal siyasətin də yeni mühitə uyğunlaşdırılması çağırışlarını actual məsələyə çevirmişdir. Qısamüddətli bir dövrdə fiscal və makroiqtisadi sabitliyin yaradılması və uzunmüddətli perspektivdə fiskal dayanıqlıq qabiliyyətinin təmin edilməsi, birinci növbədə, büdcənin xərc və gəlirlərinin uzunmüddətli balanslılığına nail olunmasını tələb edir. Əksər

tədqiqatçılara görə məhsul ixrac edən dövlətlərdə fiskal siyasətin optimallaşdırılmasından qaynaqlanan artıq dəyər monetar siyasətin formalaşdırdığı dəyərdən daha artıq olur [6].

Neft gəlirlərinin aşağı düşməsi ilə əlaqədar bir sıra neft ixrac edən dünya ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da dövlət xərclərinin həzminin azaldılması zərurəti yaranmışdır. Bu baxımdan qeyri-münbit xarici aləm şəraitində, həmçinin icmal və dövlət büdcələrin gəlirlərinin və xərclərinin gerilməsi fonunda, sosial prioritetliyə yüksək diqqət verilməklə fiskal yığcamlaşdırma siyasətini heyata keçirmək, iqtisadiyyatın dayanıqlığını təmin etməklə, onun aparıcı sahələrinin modernləşməsini və şaxələnməsini davam etdirərək, dövlət bölməsində xərclərin səmərəliliyini yüksəltmək, dövlət və icmal büdcələrin faktiki və tutarlı xərclərinin idarə olunmasını təkmilliyini artırmaq 2016-2019-cu illərdə qarşıda duran ən vacib vəzifələr kimi müəyyən edilmişdir.

Növbəti illərdə özəl investisiyaların cəlb olunmasının daha da fəallaşdırılması hesabına ölkə iqtisadiyyatının bir sıra sahələrində dövlət maliyyəsinin iştirakının mərhələ-mərhələ məhdudlaşdırılması istiqamətində tədbirlərin davam edilməsi nəzərdə saxlanılır.

Bununla yanaşı qeyd olunmalıdır ki, 2016-cı ildə və sonrakı üç ildə qeyri-neft gəlirlərinin büdcə gəlirlərinin tərkibində xüsusi çəkisinin yüksəldilməsi, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondundan dövlət büdcəsinə transfertin tədricən aşağı salınması, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinə vergi və gömrük ödəmələri üzrə tətbiq edilən vergi güzəstlərinə təzadən baxılaraq onların məhdudlaşdırılması və yaxud tamamilə ləğv olunması, eyni zamanda iqtisadi işə və ticarətdə, habelə inşaat sektorunda tətbiq olunan vergilərin sadələşdirilməsi, bu hesaba sahibkarlığın fəallığına ekstra təkan verərək, dövlət büdcəsinə hesablanmış vergilərin yığım faizinin yüksəldilməsi, dövlət əmlakının özəlləşdirilməsindən dövlət büdcəsinə daxilolmaların yüksəldilməsi istiqamətində tədbirlərin görülməsi dövlət büdcəsinin gəlirləri üzrə müəyyən edilmiş siyasətin əsas parametrlərindəndir.

Xammal ixrac edən dövlətlərdə fiskal konsolidasiyanın dinamikası və əhatəsi, fiskal buferin həcmi və kapital bazarlarına çıxış imkanlarından asılı olmaqla formalaşır. Norveç, Çili və Fars körfəzi ölkələri bu səpkidən daha üstün imkanlara malikdir [5, s. 31].

Hamıya məlumdur ki, neftin qiymətinin azalmağa doğru gedir. 2000-ci illərin əvvəllərinin səviyyəsinə düşməsi ölkəmizin əsas ticarət balansının müsbət saldosunu və valyuta daxilolmalarının digər mənbələrini kəskin aşağı salmışdır. Neftin qiymətinin azalması səbəbindən manatın məzənnəsinə və ölkənin valyuta bazarına ciddi mənfi təzyiqlərin yaranmasını əsas tutaraq, hökumət lazımi və obyektiv addımlar atmışdır.

Davos Beynəlxalq İqtisadi Forumunda iştirak edən Azərbaycan Prezidenti möhtərəm İlham Əliyevlə “Yeni enerji tarazlığı” mövzusunda sessiyada dünyada hökm sürən vəziyyət fonunda Azərbaycanın reallaşdırdığı və reallaşdırma biləcək tədbirlərə toxunmaqla ölkəmizin iqtisadi siyasətinin doğru olduğunu bir daha sübut etdi. Məsələnin yalnız qaz və neft sektora deyil, başqa sahələrə də nəzər yetirən dövlət başçısı demişdir: “Biz sosial infrastruktura, sənaye infrastruktura sərmayə qoymalıyıq. Bununla belə istehsal gücünü dəyişməz etmək üçün də qaz və neft sənayesinə investisiya qoymalıyıq. Hazırki hal, əlbəttə, ürəkaçan deyil. Yalnız, eyni vaxtda, bu, ölkəmizdə islahatlar aparmaq üçün uyğun məqamdır. Biz maliyyə sektorumuzun yeni təfəkkürdə islahatlarına, iqtisadi islahatlara, ixracat istiqamətli qeyri-neft məhsullarının istehsalına başlamışıq və neft amilini unutmalıyıq. Qabaxda qeyd etdiyim kimi, özümüzü bu dövrə - 15-20-25 il sonraya hazırlamağa çalışırıdıq. Lakin bunu indi etməliyik və düşünürəm ki, bu vəziyyətdən çıxma biləcəyik. Bir daha deyirəm: Azərbaycanın iqtisadi vəziyyəti stabildir. Bizim xarici borcumuz ümumi daxili məhsulun yalnız 12 faizini təşkil edir. Bizim valyuta ehtiyatlarımız da, demək olar ki, ümumi daxil məhsul ilə eyni səviyyədədir. Əminəm ki, biz bohrandan çıxacağıq. Ancaq gələcək dövr üçün büdcə planlaşdırması aparmaqdan ötrü şübhəsiz ki, proqnozlaşdırıla bilən bir gələcək istəyirik” [56].

Qlobal böhranın hökm etdiyi bir şəraitdə daxili istehsalın təşviq olunması, sahibkarlara kreditlərin verilməsi, özəl sektorun maraqlarının müdafiəsi iqtisadiyyatın neft amilindən asılılığını müəyyən qədər azaldıb. Gözlənilməz deyil ki, Davos Dünya İqtisadi Forumu ölkəmizi iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinə görə 40-cı yerə layiq bilib. Tanınmış reyting agentlikləri isə keçən il pozitiv reytinglərimizi təsdiq ediblər.

Ümumiyyətlə götürdükdə, Azərbaycanda həyata keçirilən, əsasən də son 12 ildə qeyri-neft sektorunun inkişafına, regionların inkişafına, sosial infrastrukturun genişləndirilməsinə istiqamətlənən ardıcıl tədbirlər insanların rifahına xidmət göstərir. Başqa sözlə qeyd etsək, dövlətimizin siyasətinin mərkəzində AR-ın vətəndaşı dayanır. Bu il yanvarın 18-də Prezident İlham Əliyevin yanında keçirilən “İqtisadi və sosial məsələlərin həlli ilə bağlı müşavirə”də səsləndirilən məsələlər bunu təkrar təsdiqlədi. Sözü gedən tədbir dünyada, o cümlədən Azərbaycanda mövcud olan iqtisadi vəziyyətdə diqqəti nəyə yönəltməyin, necə hərəkət etməyin, hansı sahələrin inkişafını qabağa çəkməyin vacibliyini göstərdi.

“Regionların 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın icrasının ikinci ilinin yekunlarına həsr olunmuş konfransda da indiyədək qazanılmış uğurlarla bərabər, həlli vacib olan məsələlər diqqət mərkəzində olmuşdur.

Son vaxtlarda təşkil etdiyi bütün tədbirlərdə Prezident İlham Əliyev aidiyyəti qurumlara süni surətdə qiymət artırınlara barışmaz olmağı, istehlak qiymətlərinə ciddi şəkildə nəzarət etməyi tapşırırmışdır. Azərbaycanın daxilində istehsal olunan məhsulların qiymət yüksəlməsinin mümkün olmadığını qətiyyətlə bildirmişdir. Bununlada ölkədə davamlı inkişafın aparılması yolunda örnəklər alınmaqdadır.

Manatın məzənnəsinin düşməsi ilə bağlı gündəlik istehlak mallarının artan qiymətlərinin əhalinin həssas qruplarına göstərə biləcəyi neqativ təsirlərin neytrallaşdırılması üçün ardıcıl tədbirlərin həyata keçirilməsi davam edir. Prezidentin 16 yanvar 2016-cı il tarixli sərəncamı ilə əmək pensiyalarının baza



hissəsinin məbləği bu il fevralın 1-dən 10 faiz artırılaraq 110 manat müəyyən edildi. Həmin gün məcburi köçkünlərə yemək xərci üçün verilən aylıq müavinət də 10 faiz artırıldı. Qeyd edək ki, məcburi köçkün və qaçqınların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, onların yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması daim diqqət mərkəzindədir. Təkcə keçən il bu məqsədlə icmal və dövlət büdcələrindən bütövlükdə 378 milyon manat vəsait xərclənib.

Bütün bunlar davamlı inkişafın təmin olunması yolunda əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi istiqamətində atılmış önəmli addımlardır. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, neft ixrac edən ölkələrin, yəni günümüzdə neftin qiymətinin aşağı düşməsindən əziyyət çəkən ölkələrin böyük əksəriyyətində maaşların və pensiyaların artırılması müşahidə edilməyib. Azərbaycanda isə təkcə əməkhaqlarının artırılması üçün dövlət büdcəsindən 100 milyonlarla manat vəsait xərclənəcək. İl ərzində bu məsələyə təzədən nəzər yetiriləcəyi də istisna edilmir.

Gözlənilməz deyil ki, ekspertlər bu günkü vəziyyətdə bu formalı əməli addımların atılmasını yaxşı qiymətləndirir və onları ciddi sosial təşəbbüs adlandırırlar. Həmin təşəbbüslər sırasında onun və çörəyin qiymətinin aşağı salınması haqqında verilən qərarlar da vacibdir. Bu addımı atmaqla dövlət ilk olaraq aztəminatlı insanların mənafeyini əsas götürüb.

Cari il yanvarın 18-də Prezident İlham Əliyevin yanında keçirilən “İqtisadi və sosial məsələlərin həll edilməsi ilə bağlı müşavirə”də sözügedən təşəbbüslərin davamlı olduğu təkrar qeyd edilmişdir. Dövlət başçısı bu haqda demişdir: ‘Gələn il bütün sosial proqramlar yerinə yetiriləcək. Bu məsələ ilə əlaqəli heç kimin şübhəsi olmasın. İnsanların sosial müdafiəsi ilə əlaqədar olan əlavə tədbirlər də görülməlidir”.

Hazırkı çətinliklərə baxmayaraq, 2016-cı il və gələcək də ölkə iqtisadiyyatının inkişaf edəcəyinə, neftdən asılılığın aradan qaldırılacağına, qeyri-neft sektorunun payının artırılması nəticəsində davamlı inkişafa nail olunacağına, yeni iş yerlərinin yaradılacağına, sənaye müəssisələrinin istifadəyə veriləcəyinə böyük inam var.

### **Fəsil III. Qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafı nın təmin edilməsinin dövlət mexanizmi və onun təkmilləşdirilməsinin prioritetləri**

#### **3.1. Qeyri-neft sektorunun inkişafı nın təmin edilməsinin normativ-hüquqi və qanunvericilik bazası və onun təkmilləşmə istiqamətləri**

Neft və qaz Azərbaycanın ən böyük sərvətləridir. Çünki ölkəmiz üzləşdiyi bir sıra problemləri bu sərvətlərin vasitəsilə həll etmiş və edir. Lakin dünya praktikasısı göstərir ki, neft və qaz ölkənin iqtisadiyyatında nə qədər böyük əhəmiyyətə malik olsalar da, onlara bel bağlamaq olmaz. Başqa sözlə, ölkəmizin iqtisadiyyatı tək cə neft amilinə söykənməməli və birtərəfli inkişaf etdirilməməlidir. Çünki bu, sonralar gözlənilməz və arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxara bilər. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyev bunu çox yaxşı qiymətləndirmiş, neftlə zəngin olan ölkələrdə iqtisadiyyatın birtərəfli inkişaf etdirilməsinin ağır nəticələr verdiyini misal gətirmiş və xüsusi olaraq qeyd etmişdir ki, «Biz gələcəyimizi tək cə neft sənayesinə bağlamamalıyıq, orada işlər çox uğurla davam edir və bu sahə Azərbaycana böyük həcmdə valyuta ehtiyatları gətirəcəkdir. Lakin biz öz siyasətimizi elə aparmalıyıq ki, sanki Azərbaycanda neft yoxdur. iqtisadiyyatın bütün sahələri ilk növbədə qeyri - neft sektoru, infrastruktur inkişaf etməlidir. Ancaq bu yolla biz Azərbaycanı hərtərəfli inkişaf etmiş ölkəyə çevirə bilərik». [5, s. 212]

Respublikamızın Milli iqtisadiyyat bölməsində qeyri-neft sektorunun inkişafı dinamikasının tənzimlənməsi mexanizmi dövlətin təsərrüfat subyektlərinin investisiya siyasəti prosesinə təsiretmə metod və vasitələrinin toplusunu özündə bürzə verir ki, bu vasitə və metodları da şərti olaraq mikroiqtisadi, makroiqtisadi və institusional qruplara bölmək olar. Belə ki, milli iqtisadiyyatda hər hansı bir sahənin üstün inkişafı nı əldə etmək üçün bu bölməyə investisiya qoyuluşları istiqamətləndirilməlidir.

Dövlət qeyri-neft sektorunun inkişafına birbaşa və dolaylı yolla təsir göstərir. Bilavasitə təsir dövlət tərəfindən qeyri-neft müəsisələrinin yaradılmasında iştirakla bağlıdır. Dövlət büdcəsindən qeyri-neft müəsisələrinin yaradılmasının

maliyyələşdirilməsi və bunun üçün güzəştli kreditlərin verilməsi mühüm mənbələrindən hesab edilir. Dolayı yolla təsir qeyri-neft sektorunda fəaliyyət göstərən subyektlərin gəlirlərinin artırılmasına yönəlir. Belə ki, dövlət ayrı-ayrı prioritet sahələrdə gəlirlik səviyyəsini artırmaqla özəl bölmənin investisiya fəaliyyətini bu sahələrə istiqamətləndirə bilər. Belə ki, gəlirlik səviyyəsinin aşağı düşməsi iqtisadi subyektlərin nəinki xüsusi maliyyə vəsaitlərinin azalmasına gətirib çıxarır, həm də onların borc vəsaitlərini cəlb etmək imkanlarını azaldır. Bu baxımdan, dövlət qeyri-neft sektorunda gəlirlilik səviyyəsini artırmaqla həm xüsusi, zəhmət də borc vəsaitinin bu sahəyə cəlb edilməsinə təsir göstərir.

Qeyri-neft sektorunun bölgələrdə inkişafını təmin etmək üçün xeyli işlər icra edilib. Gözlənilməz deyil ki, dövlətimizin başçısı sənaye infrastrukturunun məhz bölgələrdə yaradılmasına xüsusi önəm verir. Prezident İlham Əliyevin “Mingəçevir Yüksək Texnologiyalar Parkının yaradılması haqqında” Fərmanı, “Mingəçevir Sənaye Parkının yaradılması haqqında” və “Mingəçevir Sənaye Parkının fəaliyyətinin təmin edilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” sərəncamları da bundan önəmli çıxır. Mingəçevir şəhərində yeni yaradılacaq müəssisələr yalnız şəhərin deyil, habelə ölkənin iqtisadi inkişafına yeni güc yaradacaq. Bu sənədlər eyni anda şəhər əhalisinin işlə təmin edilməsində və onların sosial rifah halının yaxşılaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edəcək. Bunlardan savayı, Prezident İlham Əliyev 2 fevral 2015-ci ildə “Neftçala Sənaye Məhəlləsinin yaradılması haqqında” Sərəncam imzalamışdır ki, bu da qeyri-neft sənaye sektorunun bundan sonra da əsas etibarilə regionlarda inkişaf etdiriləcəyindən xəbər verir. Bu faktlar isə bir daha qənaətə gəlməyə lüzum yaradır ki, AR-a ötən 11 ildə qeydə alınan sürətli iqtisadi inkişafda neft sektorunun rolu önəmli olsa da, son vaxtlar qeyri- neft sektoru ümumi iqtisadi artımda önəmli çıxmaqdadır. Bu kontekstdən, bir çox qaranlıq dairələrin neftin ucuzlaşması ətrafında “qorxulu” nağıllar danışması, görünür onların özlərini ciddi şəkildə qorxuya salıb. Çünki bütün sferalarda inkişaf edən Azərbaycan çox yaxın illərdə dünyanın ən öndə gedən və lider dövlətlərindən biri kimi, dünyanın siyasət arealında daha qətiyyətli sözünü deyəcək.

Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafını zəruri edən amillərdən biri də məşğulluğun təmin edilməsi ilə əlaqədardır. Hazırda məşğulluğun təmin olunması hö- kumət qarşısında duran mühüm məsələlərdən biridir.

Buradan aydın olur ki, qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi Azərbaycan dövlətinin struktur siyasətinin prioritetlərindən biridir. Çünki əks təqdirdə ölkə «holland sindromu» ilə üzləşə bilər. İqtisadi ədəbiyyatda belə bir fikir formalaşmışdır ki, bir sıra ölkələrdə aşkara çıxarılan yeni faydalı qazıntı yataqları onların iqtisadi vəziyyətinin kəskin sürətdə dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Bu ölkələrin sırasında Hollandiyanın da adı çəkilir. Ağız ədəbiyyatımızda «sonradan görmüşlər» ifadəsi vardır. Bunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, sonradan görmüşlər təsadüf nəticəsində görmədikləri günə düşdükdə görməmişlik edir, əllərinə keçən varı-dövləti sağa-sola səpələməklə, özlərini nümayiş etdirməyə çalışırlar. Vaxtilə Hollandiyada da belə olmuşdur. Burada neft gəlirləri ölkə iqtisadiyyatının həlledici sahələrinin inkişaf etdirilməsinə yönəldilməli olduğu halda, birbaşa ölkə əhalisinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına, abadlıq işlərinin aparılmasına, büdcə kəsirinin maliyyələşdirilməsinə və bir sıra digər sahələrə istiqamətləndirilmiş, qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsinə bir o qədər də fikir verilməmişdir. İqtisadiyyatı neft və ondan gələn gəlir üzərində qurulmuş Hollandiya məhsulların böyük əksəriyyətini idxal etdiyinə görə sonrakı dövrdə neftdən əldə edilən gəlir xarici ölkələrə axmağa başlamışdır. Odur ki, Azərbaycan dövləti bu acı təcrübədən nəticə çıxarır, neft sektoru ilə yanaşı, qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsinə də xüsusi diqqət yetirir və qayğı göstərir. Ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun bir sıra sahələri, xüsusilə də nəqliyyat, rabitə, ticarət, sənaye, tikinti, xidmət sahələri müvəffəqiyyətlə inkişaf etdirilir. Qeyri-neft sektorunun elə sahələri də vardır ki, onlar bütün ölkələrdə dövlətin iqtisadi siyasətinin mərkəzində dayanır. Tədqiqatçıların fikrincə, ölkəmiz üçün səciyyəvi olan aşağıdakı qeyri-neft sahələrinin inkişaf etdirilməsinin diqqət mərkəzində saxlanması və investisiyaların çox hissəsinin ilk növbədə həmin sahələrə yönəldilməsi məqsədəuyğun olardı: 1) Aqrar bölmənin modernləşdirilməsi və çoxsahəli kənd

təsərrüfatının formalaşdırılması; 2) ölkədə turizmin daha da inkişaf etdirilməsi.

Təcrübə göstərir ki, formalaşmaqda olan sistemlərdə milli iqtisadiyyatın əsas struktur bölmələrindən biri olan kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsi və hərtərəfli inkişaf etdirilməsi sahəsində ciddi addımlar atılmasının çox böyük əhəmiyyəti vardır. Keçən əsrin ikinci yarısında dövlət müstəqilliyi qazanmış bəzi ölkələrin (Əlcəzair, Tunis və s.) təcrübəsi bunu deməyə əsas verir ki, sağlam milli iqtisadiyyat quruculuğu prosesində kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsinə laqeydlik göstərilməsi, başqa sözlə, həmin prosesdə bütün səylərin sənayenin inkişafına yönəldilməsi və aqrar məsələlərin həlli ilə bağlı işlərin sonrakı mərhələlərə saxlanması ölkənin qarşısında sosial-iqtisadi xarakterli bir sıra problemlərin meydana çıxmasına səbəb olur. Odur ki, müasir dövrdə bütün ölkələr kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi sahəsində yeritdikləri siyasətdə malik olduqları potensialın reallaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirirlər. Bu, aqrar bölmənin qarşısında qoyulan məqsədə nail olmaqdan ötrü lazımdır. Bununla bağlı olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti I.Əliyevin dediyi kimi «Kənd təsərrüfatı bizim iqtisadiyyatımızın çox önəmli bir bölmədir. Bununla belə sosial sahədir. Əhalinin təxminən yarısı kənd şəraitində yaşayır və bu sahəyə biz daim böyük diqqət yetirməliyik».[5, s. 215]

**Qeyri-neft məhsullarının ixracının təşviqi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikasının 1 mart 2016-cı il tarixli Fərmanı 2016-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında istehsal olunan qeyri-neft məhsullarının ixracının təşviqini nəzərdə tutur:**

1. AR-nın ərazisində istehsal edilən və istehsal prosesində işlənən yerli komponentlərin və AR-nın ərazisində təşkil edilən qeyri-neft məhsullarının dəyərinin xüsusi çəkisindən, o cümlədən ixrac edilən həmin məhsulların çeşidindən asılı olmaqla, Azərbaycan Respublikasının ərazisində qeyri-neft məhsullarının ixraci prosesi ilə məşğul olan şəxslərə dövlət büdcəsinin vəsaiti ilə ixrac təşviqi ödənilsin.

2. ödəniləcək ixrac təşviqinin baza məbləği ixrac prosedurlarına görə cari

ixrac olunmuş məhsulun ixrac gömrük bəyannaməsində qeyd edilən gömrük dəyərinin 3 (üç) faizini təşkil edir.

Son vaxtlar ərzində ölkə iqtisadiyyatının başlıca hərəkətverici qüvvəsi olan qeyri-neft sektorunun inkişafı prosesində mühüm nailiyyətlər əldə edilmiş, onun ÜDM-da xüsusi çəkisi çoxluq təşkil etmiş, ixrac potensialı və rəqabət qabiliyyətli yüksək olan malların istehsalı genişlənmişdir. **Qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılması ilə bağlı əlavə tədbirlərə dair Azərbaycan Respublikasının 18 yanvar 2016-cı il tarixli Sərəncamı** rəqabət qabiliyyətli qeyri-neft məhsullarının istehsalı və ixracının, yeni və ənənəvi bazarlara çıxış imkanlarının yüksəldilməsi, Qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılması, bu sahədə münbit şəraitin daha da genişləndirilməsi məqsədini daşımışdır. Belə ki, marketing və xarici bazarların təhlil edilməsi fəaliyyətinə, xarici ölkələrə ixrac missiyalarının təşkil olunmasına, , “Made in Azerbaijan” brendinin xarici bazarlarda təşviqinə, yerli şirkətlərin ixracla əlaqədar xarici ölkələrdə patent və sertifikatların alınmasına, ixracla bağlı tədqiqat-inkişaf layihə və proqramlarına sərf edilən xərclərin dövlət büdcəsi vasitəsilə ödənilən hissəsi və ödənilmə mexanizmi nəzərdə tutulmuşdur.

**“Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2014-cü il 26 dekabr tarixli Sərəncamı:**

- qeyri-neft sənayesinin şaxələndirilməsi, modernləşməsi nəticəsində bu sahənin iqtisadi yüksəlişin başlıca fundamentinə çevrilməsi;
- qeyri-neft sənayesinin ixracda artımın əsas özüünə çevrilməsi;
- sənaye istehsalında regionların payının artırılması;
- məşğulluğun tərkibində sənaye sahələrinin payının yüksəlməsi;
- sənayedə məhsuldarlığın yüksəlməsi;
- ixtisaslı işçi qüvvəsinin çoxalması;
- sənayedə yeni iş yerlərinin başlıca olaraq orta və yüksək texnoloji müəssisələrin açılması köməyi ilə təmin olunması;

- texnoloji innovasiyaları realizə edən müəssisələrin sayının çoxalması;
- sənaye müəssisələrinin inkişaf etdirmə və araşdırma fəaliyyətlərinin yüksəlməsi;
- sənaye müəssisələrinin işini dəstəkləyən uyğun mexanizmlərin yaradılması;
- sənaye müəssisələrinin sənaye ərazilərində toplaşmasını nəzərdə tutmuşdur.

Bu gün AR-nın mineral-xammal bazasının perspektivləri və mövcud vəziyyəti burada dağ-mədən sənayesinin inkişaf etdirilməsinə, ölkənin xammal və dağ-mədən sənaye məhsulları ilə təminatı, habelə dünya bazarına ixracat üçün geniş imkanlar şəövq edir. Hazırda AR-nın var olan imkanları onu yüksək səviyyədə inkişaf etmiş dağ-mədən sənayesinə sahib olan bir ölkəyə çevirməyə imkan verir. Bütün bu kimi məsələlər Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin diqqət mərkəzindədir və bu istiqamətdə dövlət başçısının 23 aprel 2013-cü il tarixli "Azərbaycan Polad İstehsalı Kompleksi" QSC-nin, 08 may 2014-cü il tarixli "Milli Nüvə Tədqiqatları Mərkəzi" QSC-nin və 11 fevral 2015-ci il tarixli "AzərGold" QSC- nin yaradılması haqqında sərəncamları olduqca təqdirə layiqdir.

Qloballaşmanın dərinləşdiyi müasir şəraitdə iqtisadiyyatın dayanıqlığının təmin olunması və neftdən asılılığın aradan qaldırılması üçün aşağıdakılara xüsusi diqqət yetirilməlidir: 1) ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması; 2) ölkənin təbii-iqlim şəraitinin imkan verdiyi çoxsahəli və yüksək məhsuldarlıqlı kənd təsərrüfatının formalaşdırılması. Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün ölkəmizdə bütün imkanlar vardır və hazırda onların reallaşdırılması üçün struktur dəyişiklikləri aparılır. Həyata keçirilən bu dəyişikliklərin məqsədi ölkəmizin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasıdır. Başqa sözlə, ölkədə mövcud olan əlverişli təbii-iqlim şəraitindən istifadə etməklə, əsas ərzaq məhsullarına olan tələbatın çox böyük hissəsinin yerli istehsal hesabına ödənilməsinin təmin olunması qarşıda duran ən ümdə problemlərdəndir.

Mütəxəssislərin yekdil rəyinə görə milli ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından bütün istehlakın 70-80%-i ölkənin daxilində istehsal olunan məhsulların payına düşməlidir. Məsələyə bu mövqedən yanaşıldıqda aydın olur ki, hazırda ölkəmiz kartof, bostan - tərəvəz məhsulları, meyvə və giləmeyvə ilə

təmin olunma sahəsində milli ərzaq təhlükəsizliyinin meyarlarına uyğun gələn vəziyyətə nəinki çatmış, hətta onu ötüb keçmişdir. Lakin bu sözləri əhalinin qida rasionunda xüsusi yer tutan bir çox məhsullar, xüsusilə də taxıl, süd və süd məhsulları haqqında demək olmaz. Hazırda ölkəmizin təqribən 3,4-3,5 mln. ton taxılla, 1,8 mln. ton ərzaq buğdasına tələbatı vardır ki, bunun da 25%-ə qədəri idxal hesabına ödənilir.

Buradan aydın olur ki, çoxsahəli kənd təsərrüfatının yaradılmasına nail olmaq üçün qarşıda duran başlıca vəzifə onun mütərəqqi strukturunun formalaşdırılmasıdır. Lakin aydın məsələdir ki, bunlar bir göz qırpmında yerinə yetirilə bilməz və deməli, bunun üçün müəyyən vaxt lazımdır. Başqa sözlə, bu problemlər tədriclə, növbə ilə, mərhələ-mərhələ həll edilməli, hər bir mərhələdə prioritet sahələr və ya sahələr qrupu üzrə istiqamətlər müəyyən olunmalı, iqtisadçılarla kənd təsərrüfatı mütəxəssisləri qarşılıqlı əlaqə şəraitində fəaliyyət göstərməlidirlər. Beləliklə, taxıl istehsalının artırılması ölkəmizin aqrar iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsinin prioritet sahələrindən biridir.

Ölkəmizin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə əlaqədar prioritet sahələrdən biri də heyvandarlıqdır. Lakin heyvandarlıq məhsulları istehsalının artırılması üçün mövcud imkanlardan tam və səmərəli istifadə edilmir. Çünki bu sahənin məhsulları ilə ölkənin özünü təminatmə və onun inkişafını ifadə edən göstəricilərin səviyyəsi aşağıdır. Bundan başqa, fizioloji tələbat normaları ilə müqayisədə hər nəfərə görə heyvandarlıq məhsulları istehlakı bitki mənşəli ərzaq məhsullarından xeyli aşağıdır. Bunlara əsasən demək olar ki, əhalinin istehlak etdiyi ərzaq məhsullarının tərkibində heyvan mənşəli məhsulların mütləq və nisbi artımı təmin edilməlidir.

Lakin heyvandarlıq məhsulları istehsalının artırılması sahəsində qarşıya qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsinə təsir edən məhdudlaşdırıcı amillər vardır. Bu, özünü onda göstərir ki, müstəqillik dövründə ölkəmizdə örüş-otlaq yerlərinin sahəsi Ermənistanın təcavüzü nəticəsində ərazimizin bir hissəsi işğal altında olduğuna görə xeyli azalmış, yay otlaqlarının 2/3 hissəsindən çoxu, biçənək



sahələrinin 15%-ə qədəri eroziyaya uğramışdır. Deməli, heyvandarlıq məhsulları istehsalının artırılması bir tərəfdən onun özünün, digər tərəfdən isə onun yem bazasının möhkəmləndirilməsi ilə əlaqədardır. [13, s. 78]

Beləliklə, nəzərdən keçirilənləri ümumiləşdirərək aşağıdakı qısa nəticələri çıxarmaq olar:

Birincisi, dünya təcrübəsindən istifadə edilməklə, sistem dəyişmələri və bazar münasibətləri şəraitində ölkəmizin yerləşdiyi ərazinin çox əlverişli təbii-iqlim şəraitinin yaratdığı imkanlardan yararlanmaq üçün kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələrinin inkişaf etdirilməsinə çoxtərəfli dövlət yardımı göstərilməsinin ən səmərəli metodlarının tətbiqinə və bütün prosesin modernləşdirilməsinə ehtiyac vardır;

İkincisi, ölkəmiz yetişdirilən texniki bitkilərin istər məhsuldarlığı, istərsə də istehsal olunan xammalın keyfiyyət göstəricilərinə görə bəzi xarici dövlətlərlə müqayisədə geri qalır. Bunun səbəblərindən biri müasir becərmə texnologiyalarının tətbiqi sahəsində geridəqalmalar və istehsal edilən xammalın rəqabət qabiliyyətinin aşağı olmasıdır.

Üçüncüsü, ölkəmizin təbii-iqlim şəraitinin yetişdirməyə imkan verdiyi bitkiçilik məhsullarının demək olar ki, hamısı ixrac yönümlüdür. Onların inkişaf etdirilməsində ixraca kömək mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması və təkmilləşdirilməsi mühüm rol oynaya bilər. Ölkəmizdə formalaşmış bazar münasibətləri bunu təkidlə tələb edir.

Buradan aydın olur ki, strukturformalaşdırıcı amil kimi ölkəmizdə aqrar bölmənin hərtərəfli inkişaf etdirilməsi və modernləşdirilməsi sahəsində hələ çox iş görülməlidir. Bunların həyata keçirilməsi isə bir sıra modernləşdirmə tədbirlərinin görülməsini tələb edir. Bu tədbirlərə aşağıdakılar aiddir:

1) aqrar sahənin texniki təchizat səviyyəsinin yüksəldilməsi. Ölkəmiz bu göstəriciyə görə inkişaf etmiş ölkələrdən 2,5-3,0 dəfə, dünya üzrə orta səviyyədə isə xeyli geri qalır. Bu isə əmək qabiliyyətli əhalinin daha çox hissəsinin aqrar bölmədə çalışmasına səbəb olur;

2) suvarmanın tənzimlənməsindəki nöqsanların, təsərrüfatdaxili suvarma kanallarının və kollektorların texniki vəziyyətinin yaxşılaşdırılması. Bu, su itkisinin qarşısının alınmasına və ya azaldılmasına səbəb ola bilər;

3) torpaqların münbitliyinin yüksəldilməsi üçün aqrotexniki tədbirlərin gücləndirilməsi, elmi cəhətdən əsaslandırılmış əkin dövriyyəsinin tətbiq edilməsi;

4) heyvandarlıqda damazlıq işinin yaxşılaşdırılması, yemçiliyin təşkilində yol verilən nöqsanların aradan qaldırılması və məhsul istehsalının artırılması.

Beləliklə, Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının aqrar bölməsinin inkişaf etdirilməsi sahəsində mövcud uyğunsuzluqların aradan qaldırılması və prioritetlərin reallaşdırılması burada da texnoloji dirçəlişə nail olunmasını zəruri edir.

Ölkələrin böyük əksəriyyətində turizmdən gələn gəlir dövlət büdcəsinin gəlir mənbələri içərisində xüsusi yer tutur. Bu ölkələrdə müalicə-istirahət oeaqlarının fəaliyyəti və turizm çox böyük yer tutsa da, onların çoxunda təbii vasitələrlə müalicə imkanları olduqca məhduddur. Digər tərəfdən, belə bir həqiqəti qeyd etmək lazımdır ki, bu zənginliyin başlıca ünsürü olan təbii şərait heç zaman tükənmir, əksinə etibarlı amil kimi özünün əhəmiyyətini həmişə saxlayır. Odur ki, belə imkana malik olan ölkələrdə bu amildən tam yararlanmaq, onların iqtisadiyyatlarının əvəzedilməz, prioritet istiqamətlərindən birini təşkil edir. Bunlar təbiəti hər cəhətdən füsunkar və şəfalı, dünyanın cənnətməkan ərazilərindən olan Azərbaycanın da ən böyük sərvətidir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadiyyatımızın bu çox mühüm və faydalı, habelə heç zaman öz əhəmiyyətini itirməyən sahəsinin lazımi səviyyədə inkişaf etdirilməməsinin başlıca səbəbi ölkəmizin uzun müddət - 200 ilə yaxın bir müddətdə əvvəlcə Çar Rusiyasının, sonra isə SSRİ-nin tərkibində olmasıdır. Doğrudur, hələ keçən əsrin 70-ci illərində Azərbaycanda haqqında söhbət gedən sahənin hərtərəfli və geniş miqyasda inkişaf etdirilməsi üçün xüsusi qərar qəbul edilmiş, bu məqsəd üçün xeyli vəsait ayrılmış və bir sıra işlər görülmüşdür. Lakin bu, olduqca faydalı işə münasibət sonralar kəskin surətdə pisləşmiş, iqtisadiyyatın

başqa sahələri kimi burada da ciddi problemlər meydana çıxmış, hər şey tənəzzülə uğramışdır.

Müstəqillik şəraitində ölkəmizdə bu sahənin yenidən qurulması və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması üçün dövlət və özəl qurumlar tərəfindən bir sıra tədbirlər görülmüş, həyata keçirilməsinə baxmayaraq hər şey bütün tələblərə cavab verə bilən və arzu olunan səviyyədə olmamışdır. Ona görə də bu sahədə işlər elə təşkil olunmalıdır ki, ölkəmizin təbiətinin rəngarəngliyi, dünyada yayılmış müxtəlif xəstəliklərin təbii üsullarla müalicə imkanları əcnəbi turistlərin diqqətini cəlb etsin, onların ölkəmizə axınına səbəb olsun. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, habelə bu sahədə fəaliyyət göstərən digər dövlət və özəl qurumlar ölkəmizin hər bir ərazisinin malik olduğu imkanları, milli adət-ənənələri, Azərbaycan xalqının tarixi-mədəni irsini, ayrı-ayrı regionların və şəhərlərin tarixini əks etdirən nəfis şəkildə tərtib olunmuş məlumat-reklam xarakterli vəsaitlərin və materiallarını nəşr etdirib dünyada geniş yayılmasını, həmçinin milli sənətkarlıq məhsullarının istehsalının və satışının genişləndirilməsini təşkil etməlidirlər. Həm də bu, birdəfəlik xarakter daşımamalı, vaxtaşırı təkrarlanmalı və əlavə nəşrlərlə tamamlanmalıdır.

Bu imkanlardan tez və daha dolğun istifadə olunması ölkəmizin iqtisadiyyatında mütərəqqi struktur dəyişikliklərində mühüm rolə malik ola bilər. Ona görə ki, Azərbaycanın füsunkar təbiəti, müalicə-istirahət komplekslərinin mövcudluğu və buraya böyük turistlər ordusunun gəlməsi üçün hər cür şəraitin yaradılması ölkəmizin böyük məbləğdə vəsait əldə etməsinə səbəb ola bilər. Turistlərin ölkəyə gəlməsi mehmanxana təsərrüfatının, dövlət və özəl nəqliyyat şirkətlərinin maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasında müsbət rol oynaya bilər.

Lakin bu sahənin belə bir xüsusiyyətini nəzərə almaq lazımdır ki, o, öz inkişafının başlanğıcında xeyli vəsait tələb etsə də, çox tez bir zamanda nəinki qoyulan xərci ödəyir, həm də ölkənin büdcəsinə böyük məbləğdə vəsait daxil olmasında mühüm rol oynayır. Həm də bu sahə yüksək rentabelli olmaqla yanaşı, yüksək əmək tutumludur. Bu isə Azərbaycan şəraitində çox böyük əhəmiyyətə

malik olmaqla, iqtisadiyyatın bir çox sahələrinin inkişaf etdirilməsinə təsir göstərir. Bunlar belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, turizm Azərbaycan iqtisadiyyatının aparıcı, prioritet sahələrindən birinə çevrilməlidir.

Bütün bunlara görə ki, Azərbaycan dövləti ölkəmizin malik olduğu turizm potensialından səmərəli istifadə olunmasına xüsusi diqqət yetirir. Və bu məqsədlə 2007-2016-cı illəri əhatə edən ölkədə turizmin inkişaf etdirilməsinə dair Dövlət Proqramı da işlənib hazırlanmışdır. Proqramın əsas məqsədi «Turizm haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda və digər normativ-hüquqi sənədlərdə nəzərdə tutulmuş müddəalara uyğun olaraq ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını təmin edən vasitələrdən biri formasında turizm sərvətlərindən səriştəli istifadə olunmasını, onun ölkə iqtisadiyyatının öncül istiqaməti kimi tanınması və səmərəliliyinin artırılmasını təmin edən dövlət siyasətinin həyata keçirilməsindən ibarətdir. [13, s. 86]

Azərbaycanda turizmin bütün növlərinin - medeni turizm, ekoloji turizm, kənd yaşıl turizmi, qış turizmi və i.a. - inkişaf etdirilməsi, bu sahədə həyata keçirilən tədbirlərin müasir standartlara uyğunlaşdırılması, sanotoriya-kurort, mehmanxana şəbəkəsinin və yeni obyektlərin tikintisinin genişləndirilməsi və s. vacib məsələlərdir.

Ölkəmizi dünyada turizmin ən əlverişli məkanlarından biri kimi tanımaq üçün yeni Azərbaycan turizm əmtəə nişanının (loqosunun) və bu sahədə Azərbaycan brendlərinin məlumat-sorğu və reklam-təbliğat fəaliyyətinin canlandırılması, regional mədəni turizm marşrutlarının təşkil olunması və inkişaf etdirilməsi, beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi əsas prioritet istiqamətlər olmalıdır. Turizm infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi, turizm zonalarının hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi, peşəkar kadrların hazırlanması, bu sahədə beynəlxalq təcrübədən istifadə olunması səmərəliliyin yüksəldilməsinin başlıca vasitələridir. Ümumiyyətlə, Azərbaycanla çox yaxın tərəfdaşlıq edən Asiya İnkişaf Bankı da turizm və kənd təsərrüfatını ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafının başlıca istiqamətləri bilir. Bank güman edir ki, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal

edənlərin subsidiyalaşdırılması və onlar üçün vergi güzəştlərinin qorunması, regionlarda infrastrukturun təkmilləşdirilməsi - Azərbaycanda böyük potensial imkanlara malik olan kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafına yardım edir. Bankın proqnozlarına görə, ölkənin turizm imkanlarından bütünlükdə istifadə qeyri-neft sektorunda ÜDM-in yüksəlişinə gətirib çıxaracaq. Belə ki, Azərbaycanın dəyərli turizm potensialına sahib olması və ölkədə turizm infrastrukturunun son zamanlar sürətli iqtisadi inkişafı qeyri-neft sektorunun bu yönü üzrə ölkəyə iri həcmli gəlirlər gətirəcək. Qeyri-neft sahəsinin inkişafını şərtləndirən faktorlardan digəri də həmin sferaya yatırımların istiqamətləndirilməsidir. Hal-hazırda dünyada maliyyə axınlarının kəskin gerilədiyi bir dövrdə Azərbaycana xaricdən gələn investisiyaların həcmində böyük səviyyədə olması ölkə iqtisadiyyatının sahib olduğu potensiala olan inamın bariz nümunəsidir. Belə ki, son 6 ay ərzində Azərbaycana 12,7 milyard manat sərmayə yatırılmış və burada xarici investisiyaların payı çox olmuşdur. Başqa sözlə, 2015-ci ilin ilk yarısında iqtisadi siyasətin prioritet istiqamətləri olan makroiqtisadi sabitliyin gücləndirilməsi, sosial-iqtisadi inkişafın davamlı olması, regionların balanslı inkişaf etməsi, qeyri-neft sektorunun inkişafının yüksəldilməsi, əlverişli investisiya və biznes şəraitinin formalaşdırılması və başqa sahələrdə əhəmiyyətli irəliləyişlərin qazanılması əhalinin rifah halının daha da yüksəldilməsini təmin etmişdir. İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi yönündə reallaşdırılan uğurlu islahatlar ölkəmizin dinamik və dayanıqlı inkişafını təmin etməklə, real büdcə öhdəliklərinin bütünlükdə yerinə yetirilməsinə imkan yaratmışdır. Bu isə respublikada iqtisadi sahədə reallaşdırılan siyasətin reallıqlara əsaslandığını və yetəri qədər pragmatik olduğunu, detallarına kimi uzaqgörənliklə düşünüldüyünü bir daha təsdiq edir. Məhz elə bunun sonucudur ki, son vaxtlarda ölkədə iqtisadi yüksəliş əsasən qeyri-neft sektorunun inkişafı hesabına təmin edilmişdir. Əsasən də qeyd olunmalıdır ki, faktiki il ərzində qeyri-neft sektorunda iqtisadi islahatların davamının təşkili, idxaldan asılılığın aşağı salınması, ölkənin ixrac imkanlarının şaxələndirilməsi, innovativ bilik iqtisadiyyatının formalaşması, gündəlik ehtiyac malları ilə özünü təmin etmə,

habelə yerli xammal və resursla fəaliyyət göstərən, ixrac qabiliyyəti olan mallar istehsal edən sənaye komplekslərinin təşkili, rəqabətə davamlı malların istehsalının, həmçinin, dövlət əhəmiyyəti olan müəssisələrin fəaliyyətinin dəstəklənməsi, biznes mühitinin əlverişliyinin yüksəldilməsi, xarici və yerli investisiyaların cəlb olunması, özəl müəssisələrin fəaliyyət prosesinə dəstək verilməsi, rəqabət mühitinin təkmilliyini artıran və özəl sektorun inkişafını təşviq edən institutlara diqqətin çoxaldılması istiqamətində əhəmiyyətli işlər görülmüsdür. Bununla belə, iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi və davamlı inkişafının yeni texnoloji və elmi uğurlara əsaslanan kommunikasiya və informasiya texnologiyaları sferalarının genişləndirilməsini, yeni informasiya texnologiyalarının işlənməsi və elmi tədqiqatlar aparılmasını üzrə yeni komplekslər yaradılmasını təmin etməkdən ötrü bir çox mühüm layihələr reallaşdırılmışdır. Həyata keçirilmiş məqsədyönlü işlər nəticəsində son vaxtlar ərzində bir çox infrastruktur layihələri və sosial obyektlər, müəssisələr istifadəyə verilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müvafiq göstərişlərinə uyğun olaraq Sumqayıt şəhərində Yüksək Texnologiyalar Parkı, Bakı şəhərində Balaxanı Sənaye Parkı və Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı təsis edilmişdir. Sözü gedən Sənaye parklarında vergi üzrə stimullaşdırıcı tədbirlər planının tətbiq edilməsi haqqında təkliflər nəzərdə tutulmuşdur.

Sumqayıt Yüksək Texnologiyalar, Sumqayıt Kimya-Sənaye və Balaxanı Sənaye parklarının yaradılması yerli və xarici investorların cəlb olunmasına, yeni texnologiyalardan istifadə edərək, ixracyönümlü və rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalının çoxaldılmasına və yeni iş yerlərinin açılmasına, bütövlükdə qeyri-neft sektorunun və sahibkarlığın inkişafına müsbət təsir edəcəkdir.

### **3.2. Strateji yol xəritəsinin istiqamətlərinə uyğun olaraq qeyri-neft sektorunun inkişafının prioritetləri**

Respublikamız son 10 ildə dünyada iqtisadi artım sahəsinə görə ön sıralarda mövqe tutmuşdur. Müvəfəqiyyətlə həyata keçirilən neft strategiyasının yardımı ilə əldə edilən gəlirlər üçün qeyri-neft iqtisadiyyatı tərəqqi etdirilmiş, infrastruktur müasirləşdirilmiş, dövlət hesabında mövcud aktivlər çoxalmış, sosial rifah abadlaşdırılmış və ÜDM-in həcmi gözəcarpacaq səviyyədə strateji valyuta ehtiyatları yaradılmışdır. 2014-cü ildən indiyədək neftin qiymətinin kəskin sürətdə enməsi və alqı-satqı ortağı ölkələrində iqtisadi böhran ölkədə iqtisadi artım tempinin yavaşması, qeyri-neft, tədiyə balansı və büdcə kəsiri, struktur və institusional dəvətlər, maliyyə-bank sferasında baş verən hadisələr fonunda respublikamızda müasir iqtisadi tərəqqisinin formalaşmasına keçid imkanı yaranmışdır.

Daimi tərəqqiyə təminat verəcək müasir "avanqard" sistemləri üstündə fokuslanmaqla, iqtisadiyyatın tərkibi ticari bölməyə nisbətən qeyri-ticari hissənin, emala nisbətdə hasilatın, dövlət sahibkarlığına nisbətən özəl sahibkarlığın, yüksək texnologiyaya malik sahələrə nisbətdə aşağı texnologiyalara əsaslanan sahələrin, yüksəkixtisaslı əməyə nisbətən zəif əməyə əsaslanan sahələrin, azgəlirli bazarlara nisbətən yüksəkgəlirli bazarların və aşağı dəyər yaradan sahələrə nisbətən artıq dəyər formalaşdıran sahələrin daha üstün yükselişi hesabına yenidən balanslaşacaqdır. AR-nın Milli iqtisadiyyatının strukturunun təzələnməsi biznes mühitinin daha da yaxşılaşdırılması, maliyyə-bank sisteminin sağlamlasdırılması və monetar siyasətin üzən məzənnə rejimi üzərində təkmilləşdirilməsi, ortamüddətli məsrəflər strategiyası çərçivəsində yeni siyasətin tətbiq olunması, eyni anda xarici bazarlara çıxış imkanlarının genişləndirilməsi ilə mümkün olacaqdır.

Bunun üçün də milli iqtisadiyyat inkişafı zəminində 4 strateji hədəf olaraq götürülmüşdür. Bu hədəflərin və 11 sahə üzrə strateji yol xəritələrinin hazırlanması nəticəsində real və maliyyə sahələri arasında balanslaşdırmanın təmini vasitəsilə

mütəmadi iqtisadi tərəqqi mümkün ola biləcəkdir. İlkin strateji məqsədə müvafiq olaraq respublikamızda fiskal dayanıqlılıq təmin olunmalı və monetar siyasət üzən məzənnə rejimi üzərində qurulacaqdır. Fiskal və monetar siyasətlərin adaptasiyası makroiqtisadi göstəricini təmin edəcəkdir. Milli iqtisadiyyat kontekstində ikinci hədəf hissələrinin (səhmlərinin) nəzarət səlahiyyəti hakimiyyətə məxsus olan hüquqi şəxslərin fəaliyyətində əlverişliliyin yüksəldilməsi və özəlləşdirmənin həyata keçirilməsi yolu ilə iqtisadi yüksəlişi təmin etməkdən ibaretdir. Üçüncü hədəf insan kapitalının tərəqqisi ilə bağlıdır və nəticədə bu vasitəylə əmək yarmarkasının tərəqqisi milli iqtisadiyyat kontekstinə müvafiq yaradılacaqdır. Nəhayət, sonuncu hədəf biznes şəraitinin daha da formalaşdırılmasını və yaxşılaşdırılmasını əsas hesab edir.

Milli iqtisadiyyat sahəsində müəyyənləşdirilmiş 11 sahənin dayanıqlı tərəqqisini təmin edəcək ümumi işlərlə əhatə olunmuşdur.

2025-ci ilədək respublikamızda müasir texnologiyalara, bazarlara və maliyyə vəsaitlərinə bərabər çıxış imkanları təmin edən rəqabət şəraiti yaradılacaqdır. Yerli şirkətlərin canlanmasına və xarici investörlərin beynəlxalq qaydalara müvafiq fəaliyyət göstərmələrinə imkan yaradacaq biznes imkanı təmin olunacaqdır. Biznesin həyata keçirilməsi əsasən üç vacib sahəni əhatə edir: Sərmayə qoyuluşlarına yaradılması, xarici dəyər zəncirlərinə keçid və biznes əməliyyatlarında qlobal standartlara yiyələnmək.

Respublikamızın regional qovşaq olaraq mövqeyinin gücləndirilməsi infrastrukturaya yüksək sərmayə qoyulması davam etdiriləcəkdir. 2025-ci ildə respublikamızın iqtisadiyyatı ölkənin dəmir yollarının Gürcüstan, Türkiyə və İranın demiryol şəbəkəsi ilə Bakı-Tbilisi-Qars və Astara-Astara demiryol layihələri vasitəsilə birləşdirilməsindən, həmçinin Xəzər hövzəsində Bakı Beynəlxalq Dəniz alqı-satqı Limanının inşasından yararlanacaqdır. Ölkənin sahələndirilmiş nəqliyyat-logistika imkanları ölkədə ixracın artması üçün vasitə olacaq, tamliqda isə biznes xərclərinə qənaət olunması ilə nəticələncəkdir. Bundan başqa, təkmilləşdirilmiş nəqliyyat infrastrukturunu Azərbaycanın bütün bölgələrinin daha



yaxşı inteqrasiyasına şərait yaratmaqla, regionlarda biznesin tərəqqisinə əlavə tekan verəcəkdir. Müasir kommunikasiya imkanlarından istifadə etməklə sürətli geniszolaqlı şəbəkə vasitəsilə elektron xidmətlərin (e-təhsil, e-səhiyyə, e-bankçılıq, e-alqı-satqı və s.) əhatə dairəsi genişləndiriləcəkdir. Əsas etibarilə, dövlət idarəetməsində rəqəmsallasdırma biznes üçün hesabatlı, şəffaf, proqnozlaşdırıla bilən və səmərəli imkanlar yaradacaqdır. Elektron xidmətlərin tətbiq sahəsinin artırılması respublikada biznesin beynəlmilləşdirilməsi üçün vasitə olacaqdır. 2025-ci il bu sahəsində özəl olaraq infrastruktur imkanlarının yaradılmasında daha fəal iştirakı təmin olunacaq ki, bu da iqtisadi imkanların coxalmasına gətirib çıxaracaqdır. Bununla yanaşı, keyfiyyətli kommunal xidmətlər rəqabətli qiymətlər ilə təqdim olunacaq və nəticə etibarilə ölkə keyfiyyətli kommunal xidmətlərin qiymətləri üzrə region dövlətləri içərisində ön sıralarda mövqe tutacaqdır (qlobal sıralamaya əsasən hazırkı 65-ci yerden təxminən 35-ci yerə qalxacaqdır). [7]

Xüsusilə MDB ölkələri, Türkiyə, Gürcüstan və İran kimi vacib region ölkələri ilə əlverişli alqı-satqı razılaşmalarına əsaslanan aşağı tarifli şəraitdə əlverişli gömrük prosedurları respublikanın 2025-ci il üçün iqtisadi sektorunda regional alqı-satqı qovşağı kimi yerini gücləndirəcəkdir. Qeyri-neft mal və xidmətləri üzrə alqı-satqının əsas həcminə əsasən regional inteqrasiya Azərbaycanın iqtisadi və geosiyasi mövqeyi üçün mühümdür. Məs., Azərbaycanın kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının, demək olar ki, 90 faizi Gürcüstan, Rusiya, və Orta Asiya ölkələrinə göndərilir. [35, s. 45] Qonşu dövlətlərlə alqı-satqı müqavilələrinin sonlandırılması ölkəmizə daha münasib şərtlərlə xarici bazarlara mal və xidmət ixracını çoxaltmaq imkanı verəcəkdir. Həmçinin, regional inteqrasiya xarici investorlar üçün Azərbaycanın ixrac yönümlü sərmayə cəlbediciliyini çoxaldacaqdır. 2025-ci ilədək regional inteqrasiyanı artırmaq, respublikada xüsusən yüksək dəyərli məhsul və xidmətlər üçün qlobal dəyər zəncirlərinə keçid məqsədilə münasibətlər yaradıcılıq və sövdələşmələr imzalanacaqdır.

Alqı-satqının asanlaşdırılması və keyfiyyətin dəqiq qiymətləndirilməsi üçün

Azərbaycan şirkətlərində dünya üzrə qəbul olunan standartlar və sertifikatlar tətbiq ediləcəkdir. 2025-ci ildən əvvəl beynəlxalq standartlara adaptasiya Azərbaycandan ixrac edilen malları rəqabətəmətəmədi edəcəkdir. Beynəlxalq sertifikatlardan daha çox istifadə etibarlı keyfiyyət ölçüsü yaradaraq yerli istehlakın mövcud səviyyəsini yüksəldəcəkdir. Azərbaycana məkan səpkisindən ən yaxın iki regional bazarda - Avrasiya İttifaqı və Avropa İttifaqında ÜTT standartları əsas götürüldüyündən, ölkəmizdə də bu standartlara müvafiq xidmətlər və məhsullarla qeyri-neft ixracının həcmi artırılacaqdır. Yerli şirkətlər öz məhsul və mallarının keyfiyyətini yüksəltməklə yerli istehlakçıların tədricən yüksələn keyfiyyət ehtiyaclarını qarşılayacaqlar. Nəticədə etibarilə, "Made in Azerbaijan" brendi dünya bazarlarında keyfiyyət göstəricisinə çevriləcəkdir. "Made in Azerbaijan" brendinin məşhurlaşdırılması yönündə görüləcək işlərin təsirliliyini yüksəltmək məqsədilə respublikada istehsal olunan mallar və həmin malların istehsalçıları haqqında məlumatları özündə saxlayan internet portalı yaradılacaqdır. Burada informasiyanın 3 dildə - ingilis, rus və Azərbaycan dillərində yerləşdirilməsi istifadəçi dairəsini çoxaltmaqla, yerli məhsulların tanıtılması sahəsində daha səmərəli olacaqdır. Son nəticə olaraq, istehsalçı və istehlakçı arasında əlaqə qurulması asanlaşacaq, rəqabətə davamlı yerli məhsul və xidmətlərin ixracının həcmi artacaqdır.

2025-ci il sahəsində Azərbaycanda sərmayə qoymuş sərmayədarların daha da çoxaldılması və yeni birbaşa xarici sərmayələrin cəlb edilməsi təmin olunacaqdır. Əsasən də rəqabət üstünlüyünə malik olan konkret Sərmayə layihələri maraqlı xarici yatırımcılara təqdim olunacaqdır. Respublikanı qlobal dəyər zəncirlərinə inteqrasiya etmək potensialına sahib olan mühüm sərmayədarların və ya eyni sahədə fəaliyyət göstərən şirkətlərə ciddi siqnal ötürən investorların cəlb edilməsi baxımından xüsusi Sərmayə imtiyazları - təkliflər veriləcəkdir. Mühüm və potensial sərmayədarlara tətbiq edilən xidmətlər onlara inzibati prosesləri daha bitirməyə və tikinti firmaları, təchizatçılar və yaxud təhsil sahəsindəki təşkilatlarla əlaqə yaratmağa imkan yaradacaqdır. Xarici sərmayəçilərin yerli məhsullar və

xidmətlərə daha çox tələbatının artırılması üçün mexanizmlər yaradılacaqdır.

Bol çeşidli və səmərəli maliyyə xidmətləri təklif edən stabil və köklü maliyyə sistemi qurulacaq ki, bu isə özlüyündə iqtisadiyyatın və ev təsərrüfatlarının lazımi tələbatlarını ödəməklə iqtisadi tərəqqiyə töhfə verəcəkdir.

### *İqtisadi rifah*

2025-ci ildən sonrakı vaxtlarda Azərbaycanın dayanıqlı və şaxələndirilmiş iqtisadiyyatında toplam əlavə dəyərin 4-də 3-ündən çox hissəsi qeyri-neft sektorlarında yaranacaqdır. Sonrakı illərdə rəqabətə davamlı əmək xərcləri Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün qısamüddətli katalizator kimi rol oynayacaqdır. Ancaq faktiki rəqabət üstünlüyü öncül texnologiyalar və digər innovasiya formalarından istifadə ilə bərabər, peşə təlimi və keyfiyyətli təhsilin nəticəsi olaraq yüksək məhsuldarlıq səpkisində yaranacaqdır. Başqa cür desək, 2025-ci ilədək olan dövr elmtutumlu iqtisadiyyata keçid dövrü olacaqdır.

2025-ci ildən sonrakı vaxtda innovasiya yönü inkişaf modelinə keçid etmə əvvəlki illərdə inkişaf etmiş qeyri-neft sektorlarında ixtisaslaşmanın daha da çoxalması və rəqabət üstünlüyünə malik sahələr hesabına daha çox dəyərin ölkədə qalmasına zəmin yaradacaqdır. Biliyin kommersionlaşdırılmasının genişləndirilməsi və texnologiya transferi investisiya qoyuluşunun rentabelliğini yüksəldəcəkdir. İqtisadiyyatın həm sahələrarası strukturunun, həm də regional optimallığı yüksələcək ki, bu da balanslı və dayanıqlı inkişafı təmin edəcəkdir. Xüsusilə,

Azərbaycanda bölgəsəl inkişaf mərkəzlərinin formalaşması regionlarda iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətli ixtisaslaşmanın güclənməsi hesabına ümumi iqtisadi inkişafa çatacaqdır. Bakı beynəlxalq səviyyədə əhəmiyyətə sahib xidmət və sənaye mərkəzinə çevriləcəkdir.

Qeyri-neft sektoruna sair investisiya yatırımları 2025-ci ilədək və ondan sonrakı dövrdə daha üstün rəqabətə davamlı iqtisadiyyatın mühüm hərəkətverici qüvvəsi olacaqdır. Bu səpkidən gələcəkdə xidmət və sənaye sektorlarına birbaşa kənar investisiyalar daha geniş ölçüdə cəlb olunacaqdır. Bacarıqlar, texnologiya və qlobal dəyər zəncirlərinə çıxış təklif irəli sürən iri xarici kompaniyaların qeyri-neft

sahəsinə investisiya yatırımı ölkəmizin qlobal iqtisadi xəritədə mövqeyini möhkəmləndirəcəkdir. Azərbaycana xarici investorlar strateji olmaqla üç müxtəlif aspekt üzrə cəlb olunacaqdır: öndə gedən beynəlxalq şirkətlərə məqsədyönlü çıxış; daha cəlbədiçi investisiya imkanlarının formalaşdırılması (məs., müasir infrastruktura sahib olan sənaye parkları); mövcud və gələcək investorlardan ötrü birinci sinif xidmətlər.

2025-ci ildən sonrakı zamanda ixrac prosesi təkcə məhsul deyil, habelə xidmət növünün artması hesabına böyüyəcək və şaxələncəkdir. İxracın prosesinin yüksələn xidmət və məhsul sayına əsaslanması qaz və neftin qiymətlərindəki dəyişkənliklərdən asılılığı gerilədir, xarici valyutanın gəlirini stabilləşdirəcəkdir.

SYX (Strateji Yol Xəritəsi) 2025-cü ilə qədər ÜDM-da üç faizdən çox orta illik real artım və bundan başqa da 450 mindən artıq yeni iş yerinin yaradılmasını nəzərdə saxlayır. Sözü gedən iş yerlərinin yaradılması 3 ünsürün təsiri nəticəsində mümkünləşəcəkdir: i) SYX çərçivəsində görülən işlər; ii) başqa əlavə tədbirlər və iii) ümumi iqtisadi şəraitin yaxşılaşması sonucunda iqtisadi artım tempinin yüksəlməsi. İqtisadiyyatın ayrı-ayrı sektorları üzrə planlaşdırılan tədbirlərin reallaşdırılması nəticəsində qeyri-rəsmi məşgullüğün payı geriləyəcək və aşağıdakı 4 xüsusi hədəfə nail olunacaqdır:

**Qeyri-neft sektoruna istiqamətləndirilmiş birbaşa xarici investisiyaların qeyri- neft ÜDM-dakı payının cari 2,6 faizlik göstəricidən 2025-ci ilə kimi 4 faizə çatdırılması.** İqtisadiyyatın şaxələndirilməsində xarici investorların yeri çox önəmlidir. Belə ki, xarici investorların töhfəsi təkcə sərmayə yatırımlarından ibarət deyil, onlar həmçinin dəyər zəncirlərinə və yeni bölmələrə daxil olmaqdan ötrü zəruri olan yeni texnologiyalar, bacarıqlar və şəbəkələşmə imkanları getirirlər. İqtisadiyyatın çoxşaxəli formalaşdırılması qeyri-neft sektoruna daha çox investisiya cəlb olunmasını tələb edir.

**Qeyri-neft sektoru üzrə ixracın 2015-ci ildəki adambaşına 170 ABŞ dollarından 2025-ci ildə ən aşağısı 450 ABŞ dollarına yüksəldilməsi.** [7] 2015-ci ildə AR-ın iqtisadiyyatının idxal ehtiyacı adambaşına 1000 ABŞ dolları

olmuşdur. İdxalı balanslaşdırmaqdan ötrü respublikadan adambasına 1500 ABŞ dolları həcmində məhsul ixrac olunmuşdur ki, onun da 90 faizini qaz və neft məhsulları təşkil etmişdir. Mal və xidmətlərin idxa prosesini ixrac ilə tarazlaşdırılması iqtisadi stabillik və müstəqillik üçün çox vacibdir, ancaq neft qiymətlərindən asılılığı aşağı salmaq üçün daha çox qeyri-neft sektoru məhsullarının ixrac edilməsinə zəmin duyulur.

Ticarət, xidmət və mallar bölməsində, məsələn turizm və ya istehsal sektorlarında 2025-ci ilə kimi 150 min sair iş yerinin yaradılması.

Vətəndaşlar üçün iş yerlərinin yaradılması daim dövlətin prioritetlərindəndir. Ancaq bəzi bölmələrin iqtisadi təsir imkanları başqaları ilə nisbətdə daha genişdir. İxracın budaqlara ayrılması üçün ticari xidmət və mallar sektorunda, yəni beynəlxalq arenada satıla bilən məhsulların (məs., sənaye və yaxud qida məhsulları) və yaxud xidmətlərin (məs., turizm və yaxud nəqliyyat) istehsalı ilə məşğul olan sahələrdə iş yerlərinin yaradılması vacibdir. Ticari mal və xidmətlər sektorunun iştirakçıları beynəlxalq səviyyədə rəqabətlə qarşılaşırlar və bu isə adətən, məhsuldarlıqda dinamik yüksəlişə səbəb olur.

**Dövlət büdcəsinin ARDNF-in transfertlərindən asılılığının minimuma endirilməsi.** Günümüzdə dövlət bölməsində xərclənən hər sonrakı manat (təxmini 50 faizi) ARDNF- dən edilən transfertlərin hesabına maliyyə ədə edir. Bu rəqəm 2025-ci ilə kimi 15 faizə salınmalıdır. ARDNF-in transfert etməsi mümkün olan məbləğ onun qazancları ilə, yəni neftin qiymətləri ilə yaxın əlaqələndirilmişdir. Bu asılılıq respublika iqtisadiyyatına neft qiymətlərindəki oynamaların ciddi təsirinin başlıca səbəblərindəndir. İqtisadiyyatda özəl investisiyaların payını çoxaltmaqdan ötrü sabit artım sürətinin olması artıq dərəcədə önəmlidir və dövlət büdcəsinin Neft Fondunun transfertlərindən daha az asılılığı tələb edir.

Bu məqsədlərə çatmaq üçün milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın 11 sektoru üzrə strateji yol xəritələrində nəzərdən keçirilən strateji prioritet və hədəflərin uğurla icrası zəruridir. Bununla belə, planlaşdırılan tədbirlərin davamlı olaraq həyata keçirilməsi, qiymətləndirmə və işlək monitorinqin təmin edilməsi üçün

investisiyaların və basqa resursların səfərbər edilməsi tələb edilir. Aparılan hesablamalara görə, 2020-ci ilədək planlaşdırılmış prioritetlərin icrası üçün iqtisadiyyata təxmini 27 milyard AZN investisiya yatırımının tələb ediləcəyi proqnozlaşdırılır. Bu məbləğ bütün bölmələr üzrə strateji yol xəritələri çərçivəsində tələb edilən cəmi vəsaiti özündə əks etdirir. Nəzərdə saxlanılan vəsait bütün növ özəl və dövlət (xarici və yerli) qaynaqlar hesabına təmin olunacaqdır. Dnışılan investisiyalar Azərbaycan iqtisadiyatı üçün 2020-ci ilə qədər müəyyən edilmiş hədəflərdən başqa, gələcək dövr üçün nəzərdə saxlanmış hədəflərə təsir səpkisindən də bünövrə rolunu oynayacaqdır. Prioritet bölmələr və yaxud iqtisadiyyatın digər sektorları üzrə yeni strateji hədəflərin müəyyən edilməsi Azərbaycana Strateji Yol Xəritesinin prioritetlərinin müsbət trayektoriyası ilə daha yüksək hədəflərə çatmağa kömək edəcəkdir.

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına görə, 2014-cü ildə AR-da dövlət sektoru üzrə formalaşmış əsas kapitalın ümumi məcmusunun ÜDM-də payı 20 faiz olduğuna baxmayaraq, özəl sahə üçün bu göstərici cəmi 8,6 faiz təşkil etmişdir. Bunun əsas səbəbi, bir yandan, dövlətin iri həcmli neft gəlirlərinə çıxışı ilə bağlı olsa da, digər yandan, özəl bölmənin maliyyə resurslarına məhdudiyətli çıxışı ilə əlaqədardır. Axırınıcı təsir qismən onunla bağlıdır ki, neft gəlirlərinin varlığı dövlət tərəfindən istiqrazların buraxılışı zərurətini aşağı salmışdır; halbuki dövlət istiqrazları çox manan likvid kapital bazarının özəyini təşkil edir. Bundan başqa, ümumi iqtisadiyyata müqayisədə dövlət bölməsinin həcmi özəl sektorun “sıxışdırıldığı”nı göstərir: dövlət xərclərinin qeyri-neft ÜDM-ə nisbəti son illərdə 52-59 faiz təşkil etmişdir. Norveç Azərbaycanla nisbətdə kapital azlığı ilə qarşılaşmasa da, onun 28 faizlik göstəricisi Azərbaycan üçün bu yöndə artıq inkişaf imkanlarının mövcudluğunu göstərir.

Resurs sektorlarına söykənən artım, əsas etibarilə, bu sahələrdə əmək tutumunun aşağı olmasına görə tamamilə özəl sektorda aşağı dərəcəli məşğulluq səviyyəsinə səbəb olur. Resurs sektorlarının az əməktutumlu olması Azərbaycana neqativ təsir yaratmışdır: neft-qaz sektorunun ÜDM-də payı aşağısı 36,3 faiz

olduğu baxmayaraq, ümumi məşğulluqdakı payı toplam 1-2 faizdir. Yekunda, 2015-ci ildə özəl bölmədə mzdlu işçilərin sayı 623,6 min nəfər olduğu halda, dövlət xərclərinin çoxaldılması dövlət sektorunda 878,9 min nəfərin işlə təmin olunmasına imkan yaratmışdır. [7]

## NƏTİCƏ

Dəqiq müəyyənləşdirilmiş prioritetlər, çevik sosial-iqtisadi siyasət və idarəçilik mexanizminin formalaşdırılması, mövcud imkanlardan Azərbaycan vətəndaşlarının rifahı naminə maksimum istifadə müasir tariximizin son dövrlərini səciyyələndirən xarakterik xüsusiyyətlərdir. Dünya birliyinə sürətlə inteqrasiya olunan Azərbaycanın qısa zamanda əldə etdiyi böyük nailiyyətlər ilk növbədə təkmil sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasına əsaslanır.

Bu siyasət yeni iqtisadi şəraitdə müsbət göstəricilərin əldə olunması, qeyri-neft sektorunun yüksəlişi, regionların inkişafının sürətləndirilməsi, əhalinin sosial rifah halının daha da yaxşılaşdırılması, faydalı məşğulluğunun təmin edilməsi, yeni iş yerlərinin açılması üçün milli sahibkarlığın hərtərəfli dəstəklənməsi kimi vacib elementləri özündə ehtiva edir. Çünki son illər dünyada baş verən maliyyə-iqtisadi böhran qlobal iqtisadiyyata sıx inteqrasiya olunan Azərbaycan iqtisadiyyatına da öz təsirini göstərmişdir. Xatırladaq ki, ümumdünya iqtisadi böhranının başladığı 2008-ci ildən Azərbaycan hökuməti düşünülmüş siyasət həyata keçirmiş, zəruri vasitələrdən və təsir mexanizmlərindən istifadə edərək iqtisadi böhranın milli iqtisadiyyata menfi təsirini minimallasdırmaya müvəffəq olmuşdu. Lakin ötən ildən neftin qiymətinin kəskin sürətdə aşağı düşməsi ölkəyə valyuta axınını xeyli azaltmaqla yanaşı, həm də maliyyə-iqtisadi sistemi mühafizə imkanlarını xeyli məhdudlaşdırdı.

Təbii ki, bu cür şəraitdə başlıca amillərdən biri strateji hədəflərin doğru müəyyənləşdirilməsidir. Ən əsası, iqtisadi prioritetlərin düzgün müəyyən olunması və bu hədəflərin məqsədyönlü şəkildə reallaşdırılması çox önəmlidir. Hazırda dünyada gedən siyasi və iqtisadi proseslər ölkə iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətini artırmaq, idxaldan asılılığı minimuma salmaq, ixracçı ölkəyə qeyri-neft iqtisadiyyatının əsaslı inkişafını təmin etmək, insan kapitalından səmərəli istifadə etmək kimi prioritetlərin ön plana çəkilməsini zəruri edib. Ona görə hələ ötən ilin sonlarından başlayaraq ÜDM-nin azalmasının qarşısının alınmasına xidmət edən antiböhran xarakterli xüsusi tədbirlərin, qoruyucu və qa-



baqlayıcı mexanizmlərin həyata keçirilməsinə start verildi. Bu istiqamətdə əsas vəzifələr iqtisadiyatı şaxələndirmək, investisiya yatırımı sürətləndirmək, sahibkarlıq fəaliyyətini stimullaşdırmaq və beləliklə, neft gəlirlərinin dinamikasının asılı olmamaqla, qeyri-neft sektorunun inkişaf səviyyəsini gələcək illərdə də mühafizə edib, saxlamaq və onun ixrac potensialını genişləndirməkdir.

Bütün bunlara nail olunması, dünya iqtisadiyyatında baş verən proseslərə qarşı ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlığının daha da möhkəmləndirilməsi üçün Prezident İlham Əliyevin islahatlar siyasəti çərçivəsində çevik iqtisadi idarəetmənin təşkili, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, investisiyaların təsviqi və qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılması sahəsində bu ilin birinci rübündə əhəmiyyətli qərarlar qəbul edilmişdir. Yeni iqtisadi şəraitdə ölkəmizdə həyata keçirilən bu iqtisadi islahatlar beynəlxalq maliyyə institutları - Dünya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı tərəfindən də yüksək qiymətləndirilmiş, Azərbaycanın mövcud iqtisadi şəraitdə atdığı addımlar dəstəklənmişdir.

Reallıq da ondan ibaretdir ki, ölkə rəhbərliyinin bu ilin ilk rübündə həyata keçirdiyi operativ tədbirlər, dərin islahatlar nəticəsində bütün iqtisadi risklər minimum səviyyəyə endirilib. Xüsusən, qeyri-neft sektorunun, sahibkarlığın inkişafı və maliyyə nizam-intizamının gücləndirilməsi məqsədilə islahatlar daha da sürətlə aparılıb. Bu məqsədlə qanunlar qəbul olunub, sərəncamlar imzalanıb. Bu sıradan atılan addımlardan biri "Qeyri-neft məhsullarının ixracının təsviqi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1 mart 2016-cı il tarixli fərmanıdır. Qeyri-neft sektorunun inkişafı ölkənin iqtisadi potensialının gücləndirilməsi üçün mühüm amillərdən biridir. Bunun nəticəsidir ki, son illər uğurla həyata keçirilən dövlət proqramları və bu sahədə görülən tədbirlər qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafına, sahibkarlıq mühitinin daha da yaxşılaşdırılmasına, investisiya qoyuluşunun artmasına, yeni müəssisələrin və iş yerlərinin açılmasına stimül vermişdir. Bu fərmana əsasən 2016-2020-ci illərdə Azərbaycanda istehsal olunacaq və istehsal prosedurunda istifadə edilə bilən yerli

komponentlərin və respublikamızın ərazisində yaradılan qeyri-neft məhsullarının dəyərini xüsusi çəkisindən, habelə ixrac edilən həmin məhsul və malların çeşidindən asılı olaraq, ölkəmizdə qeyri-neft məhsullarının ixrac edilməsi ilə məşğul olan şəxslərə dövlət büdcəsinin maliyyəsi hesabına ixrac təsviqi ödəniləcək. Təsviqin baza məbləği faktiki olaraq ixrac edilmiş malın gömrük bəyannaməsində nəzərdə saxlanılan gömrük dəyərinin 3 %-ni təşkil edir. Sözü gedən fərman 2020-ci ilin dekabr ayının 31-dək qüvvədədir.

Xatırladaq ki, Prezident İlham Əliyev bundan öncə - yanvar ayında “Qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullandırılması ilə əlaqədar əlavə tədbirlər haqqında” sərəncam imzalayıb. Bu sərəncama görə, qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullandırılması, ənənəvi (köhnə) və yeni bazarlara çıxış imkanlarının çoxaldılması, rəqabətə davamlı qeyri-neft məhsullarının istehsal edilməsi və onun ixracının, bu sahədə münbit mühitin daha da yaxşılaşdırılması, habelə genişləndirilməsi məqsədilə bir sıra vacib tədbirlərin həyata keçirilməsi qarşıya vəzifə qoyulub.

Bütün bunlarla yanaşı, sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi istiqamətində həyata keçirilən siyasətin davamı olaraq son vaxtlar ərzində Azərbaycan Prezidentinin təşəbbüsü ilə sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamalar dayandırılıb, lisenziyalasdırma sistemi təkmilləşdirilib. Atılmış addımlar özəl bölmənin inkişafında vacib əhəmiyyət daşımaqla bərabər, investisiya və biznes mühitinin yaxşılaşdırılması baxımından da mühüm əhəmiyyətə sahibdir. Təkcə lisenziyalasdırma sisteminin təkmilləşdirilməsi nəticəsində lisenziya tələb edilən fəaliyyət növlərinin sayı minimuma endirilib. Lisenziyalar müddətsiz müəyyən olunub və verilməsinə görə ödənilən dövlət rüsumunun məbləği azaldılıb.

Yeni islahatların bir istiqamətini də neqativ hallara qarşı mübarizənin gücləndirilməsi təşkil edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Apelyasiya Şurasının yaradılması bu məqsədə xidmət edən addımlardan biridir. Apelyasiya Şurasının yaradılmasında məqsəd sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən fiziki və hüquqi şəxslərin müraciətlərinə baxılması sahəsində çoxpilləliyin təmin

edilməsi, mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarının qərarlarından, hərəkət və yaxud hərəkətsizliyindən yuxarı orqana şikayətlərin verilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsidir. Bundan başqa, Prezidentin fərmanı ilə mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarında da Apelyasiya Şuraları yaradılıb.

Martın 16-da Prezident İlham Əliyev “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin başlıca istiqamətləri”nin təsdiqi və bundan ireli gələn məsələlər haqqında sərəncam imzalayıb. Sərəncama əsasən, həyata keçirilmiş iqtisadi siyasətin və islahatların davamlılığını təmin etməkdən ötrü yeni iqtisadi inkişaf strategiyasının hazırlanması və iqtisadiyyatın mövcud vəziyyətinin dərin təhlili məqsədilə “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın başlıca sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin əsas istiqamətləri” təsdiq edilib. Həmçinin inkişaf planlarının islənilməsi məqsədilə İşçi qrupu yaradılıb.

Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafında təzə mərhələ başlamışdır. Atılan addımlar və həyata keçirilən islahatlar qarşıda duran məqsədlərə çatmaq üçün mövcud resurslardan tam səmərə ilə yararlanmağa və iqtisadi potensialın gücləndirilməsinə şərait yaradır. Son nəticədə bütün bunlar qeyri-neft sektorunun inkişafına, Azərbaycanın ixrac imkanlarının artmasına xidmət edəcək.

Təhlillər də göstərir ki, qeyri-neft sektorunda iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi ümumilikdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafına, insanların rifah halının yüksəlməsinə hesablanıb. Prezident İlham Əliyevin düşünülmüş və uzaqgörən siyasəti nəticəsində yaradılmış makroiqtisadi və siyasi sabillik, yerli-yerində və zamanında aparılan islahatlar, güclü iqtisadi potensial, o cümlədən iqtisadiyyatın diversifikasiyası, neft amilindən asılılığın minimuma endirilməsi, biznes mühitinin təkmilləşdirilməsi, xüsusi regionlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin daha da genişləndirilməsi ölkəmizin dünyanı bürüyən qlobal böhrana qarşı atdığı adekvat addımın real təzahürüdür. Bütün bunların sayəsində Azərbaycan 2016-cı ildə sosial-iqtisadi sahədə uğurlar qazanacaq.

## ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. 2011-2013-cü illər üçün qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılmasına dair tədbirlər planı. AR Nazirlər Kabinetinin Sərəncamı №40, 8 fevral 2011-ci il, Bakı.
2. Aqrar sahədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və institusional islahatların sürətləndirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında AR Prezidentinin Fərmanı, 16.04.2014 Bakı.
3. Aliyev İ. Ölkədə qeyri-neft sənayesinin inkişaf strategiyası. <http://www.yeniazərbaycan.com> (12.04.2014).
4. Aliyev İ.H. və Soltanlı İ.Q. Milli iqtisadi inkişaf modelinin formalaşmasının qanunauyğunluqları və xüsusiyyətləri. Qloballaşma prosesində Qafqaz və Mərkəzi Asiya. III Beynəlxalq konqres. Bakı, 15-17 oktyabr 2013.
5. Allahverdiyev H.B., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı «Nasir» nəşriyyatı, 2012, 447 s.
6. Aslanzadə İ. A. Dövlət innovasiya siyasətinin formalaşdırılması və sənaye sektorunun rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi problemləri. İ. e. d. dissertasiyasının Avtoreferatı. AMEA, İqtisadiyyat İnstitutu. Bakı, 2013.
7. Azərbaycan Respublikasında regionların sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramlarının icrasına həsr olunmuş konfrans, Bakı, 5 fevral 2014-cü il.
8. Azərbaycan Respublikası Regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında AR Prezidentinin Fərmanı, 27 fevral 2014 Bakı.
9. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı. AR Prezidentinin 27.02.2014-cü il tarixli 118№-li Fərmanı ilə təsdiq edilib. Bakı.
10. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)
11. Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi qaydalarının təkmilləşdirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında AR

Prezidentinin Fərmanı, 14 may 2010-cu il, Bakı.

12. İdxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi qaydaları. AR Prezidentinin 24 iyun 1997-ci il tarixli, 609 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq olunmuşdur. Bakı, 1997.
13. Kərimli I., Süleymanov N. Milli iqtisadiyyatın əsasları. Dərslik Bakı 2000, s. 19-20-50.
14. Kuşlin V.I. ümumi redaktorluğu ilə dərc olunmuş «Bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsi» adlı dərslik, tərcümə, M. 2005
15. İsa Alıyev, Yaşar Məmmədov; Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf konsepsiyasının tətbiqi: “Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft strategiyasının İnkişaf Proqramı”, “Avropa nəşriyyatı”, Bakı-2014, 133 səhifə.
16. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr və 16 mart tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir
17. AB, 6. Çərçeve Programı (Decision No:1513/2002/EC of the European Parliament and of the Council of 27 June 2002 Concerning the Sixth Framework Programme of the European Community for Research, Technological Development and Demonstration Activities, Contributing to the Creation of the European Research Area and to Innovation (2002 to 2006)), 2002a
18. AB, Amsterdam Antlaşması (Treaty of Amsterdam Amending the Treaty on European Union, the Treaties Establishing the European Communities and Certain Related Acts), 1997
19. AB, Lizbon Stratejisi (The Lisbon Strategy - Making Change Happen, Communication from the Commission to the Spring European Council in Barcelona - The Lisbon Strategy - Making change happen, COM/2002/0014 final), 2002b,
20. AB, Sürdürülebilir Kalkınma Göstergeleri Hakkında İletişim (Commission of the European Communities, Communication From Mr. Almunia to the Members of the Commission, Sustainable Development Indicators to monitor the implementation of the EU Sustainable Development Strategy”, Brussels), 2005,

21. AB, Sürdürülebilir Kalkınma Stratejisi (Communication from the European Commission COM(2001)264A, Sustainable Europe for a Better World: A European Union Strategy for Sustainable Development), 2001
22. AÇA, Avrupa Çevre Ajansı Temel Göstergeler Seti, 2004,
23. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin MİM-lər üzrə hesabatları.
24. BM, Binyıl Deklarasyonu, (United Nations Millennium Declaration), General Assembly Resolution A/RES/55/2, New York, NY, 2000,
25. DPT, *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler (1950-2006)*, 2007,
26. EUROSTAT, AB Sürdürülebilir Kalkınma Stratejisinin 2009 Yılı İzleme Raporu (Sustainable Development in the European Union - 2009 Monitoring Report on the EU Sustainable Development Strategy), 2009,
27. EUROSTAT, Ulusal Sürdürülebilir Kalkınma Stratejileri ve Reform Programlarında Kullanılan Ulusal Göstergeler Setlerinin Analizi (Analysis of National Sets of Indicators Used in the National Reform Programmes and Sustainable Development Strategies), 2007,
28. GÜVEN S., *Seçilmiş Ulusal ve Uluslararası Düzeyde Geliştirilmiş Sürdürülebilir Kalkınma Göstergeler Setlerinin ve Endekslerinin Mevcut Durum Raporu*, Sürdürülebilir Kalkınmanın Sektörel Politikalara Entegrasyonu Projesi (TR 0402.11), Genişletilmiş Türkçe Özet, Yayınlanmamış Rapor, 2007.
29. HAMETNER, M., *Avrupa ve Türkiye'deki Sürdürülebilir Kalkınma Göstergeleri Final Raporu*, Sürdürülebilir Kalkınmanın Sektörel Politikalara Entegrasyonu Projesi (TR 0402.11), Yayınlanmamış Rapor, 2007.
30. HAMETNER, M., *Avrupa ve Türkiye'deki Sürdürülebilir Kalkınma Göstergeleri Final Raporu*, Sürdürülebilir Kalkınmanın Sektörel Politikalara Entegrasyonu Projesi (TR 0402.11), Yayınlanmamış Rapor, 2007'den DALAL-CLAYTON, B., ve KRIKHAAR, F., A New Sustainable Development Strategy: An Opportunity Not To Be Missed. Report of a Peer Review of the Netherlands Sustainable Development Strategy (No. A.10). Den Haag: RMNO. Winnipeg,

Manitoba: IISD, 2007.

31. HAMETNER, M., *Avrupa ve Türkiye'deki Sürdürülebilir Kalkınma Göstergeleri Final Raporu*, Sürdürülebilir Kalkınmanın Sektörel Politikalara Entegrasyonu Projesi (TR 0402.11), Yayınlanmamış Rapor, 2007'den STEURER, R. (2002). *Der Wachstumsdiskurs in Wissenschaft und Politik: Von der Wachstumseuphorie über "Grenzen des Wachstums" zur Nachhaltigkeit (The Economic Growth Controversy in Science and Politics: From "Growthmania" to Sustainable Development, via, Limits to Growth)*. Berlin: Verlag für Wissenschaft und Forschung.
32. Minibaş, T. (2003). *Sürdürülebilir kalkınma ve etkileri. Ankara: Tübitak*
33. OECD, *Anahtar Çevresel Göstergeler (Key Environmental Indicators)*, 2004,
34. OECD, *Çevresel Baskıların Ekonomik Büyümeden Ayrışmasının Ölçülme İçin Göstergeler (Indicators to Measure Decoupling of Environmental Pressure From Economic Growth SG/SD(2002)1/FINAL, 2002b, (çevrimiçi)*,
35. OECD, *Çevresel göstergeler Environment at a Glance, Environmental Indicators*, Paris, 2006.
36. OECD, *Sürdürülebilir Kalkınma: Kritik Konular (Sustainable Development: Critical Issues)*, Paris, 2001d.
37. OECD, *Toplulaştırılmış Çevresel Endeksler ve Kullanılan Toplulaştırma Metotlarının Gözden Geçirilmesi (Aggregated Environmental Indices, Review of Aggregation Methodologies in Use. Organisation for Economic Co-operation and Development, ENV/EPOC/SE(2001)2/FINAL)*, 2002a,
38. OECD, *Toplulaştırılmış Çevresel Endeksler ve Kullanılan Toplulaştırma Metotlarının Gözden Geçirilmesi (Aggregated Environmental Indices, Review of Aggregation Methodologies in Use. Organisation for Economic Co-operation and Development, ENV/EPOC/SE(2001)2/FINAL)*, 2002a,
39. *Torunoglu, E. (2003). Tübitak Vizyon 2023: Panel için notlar: Sürdürülebilir kalkınma paradigması üzerine ön notlar. Ankara: Tübitak.*
40. *TÜBİTAK. (2003). Çevre ve Sürdürülebilir Kalkınma Paneli vizyon ve öngörü*

raporu. *Ankara: TÜBİTAK.*

41. TÜİK, Nüfus ve Kalkınma Göstergeleri, 1990-2006, 2007b
42. TÜİK, Resmi İstatistik Programı (2007-2011, 2009 yılındaki ikinci revizesi), 2009a
43. UNCED, BM Çevre ve Kalkınma Konferansı (United Nations Conference on Environment and Development, Rio De Janeiro, Brazil, June 1992), 1992a,
44. UNCED, Gündem 21 (Agenda 21, United Nations Conference on Environment and Development A/CONF.151/26 (Vol. I), Rio De Janeiro, Brazil, June 1992), 1992b,
45. UNCED, Johannesburg Sürdürülebilir Kalkınma Deklarasyonu (Johannesburg Declaration on Sustainable Development), 2002b,
46. UNCED, Johannesburg Uygulama Planı (Johannesburg Plan of Implementation), 2002a
47. *United Nations. (1972). UN Stockholm Environment Declaration. Stockholm: UN. United Nations. (1992). Rio Declaration. Rio: UN.*
48. *United Nations. (1996a). Indicators of sustainable development: Guidelines and methodologies. New York: UN.*
49. *United Nations. (1996b). Second International Conference on Human Settlements (HabitatII). Istanbul: UN.*
50. Yıkılmaz, R. F. (2011). Sürdürülebilir Kalkınmanın Ölçülmesi ve Türkiye İçin Yöntem Geliştirilmesi, T.C. Başbakanlık DPT Müsteşarlığı, Uzmanlık Tezi, Sosyal Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü Yayın No: 2820, Ankara.
51. Островский Н.В. Критерии устойчивого развития: национальные аспекты.//Сборник материалов научной конференции студентов и аспирантов "Социально-экономическая ситуация в России: состояние и перспективы". Киров: Вятский социально-экономический институт, 2005 г., с. 5-8.
52. Островский Н.В. Критерии устойчивого развития: национальные аспекты.//Сборник материалов Всероссийской научно-технической конференции "Наука - производство - технологии - экология". Киров:



Вятский государственный университет, 2005 г., т. 2.

### **Dövri mətbuat və internet resursları**

53. <http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2015/avqust/451531.htm>
54. <http://www.xalqqazeti.com/az/news/economy/60851>
55. <http://e-qanun.az/print.php?internal=view&target=l&docid=19342&doctype=0>
56. <http://az.trend.az/capital/business/1869213.html>
57. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi.  
<http://www.stat.gov.az/source/labour/>
58. <http://www.respublica-news.az/index.php/iqtisadiyyat/item/10866-geyri-neft-sektorunun-inkishaf-na-doevlaet-gaygh-s-zhudzlaenir>
59. <http://regionplus.az/az/articles/view/3075>
60. İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi qeyri-neft sektorunun inkişafı na xidmət edir.  
<http://www.respublica-news.az>
61. Kənd təsərrüfatı qeyri-neft sektorunun önəmli sahəsidir. 13.01.2015,  
<http://www.serqqapisi.az>
62. Qeyri-neft sektorunun inkişafı . [http://azerbaijans.com/content\\_1671\\_az.html](http://azerbaijans.com/content_1671_az.html)
63. Prezident İlham Əliyev: “İqtisadi şaxələndirmə, qeyri-neft sektorunun inkişafı 2016-cı ildə iqtisadi sahədə əsas prioritet olacaqdır”. “Xalq” qəzeti, 14.01.2016.  
<http://www.xalqqazeti.com/az/news/economy/66513>
64. Prezident tapşırığı: qeyri-neft sektorunun inkişafı - Rəqəmlər. 19.01.2016,  
<http://axar.az/news/80044>
65. 2015-ci il Azərbaycan iqtisadiyyatının neftdən asılılıq nümunəsi kimi – hesabat. 01 fevral 2016. <http://caspianbarrel.org/?p=39031>